דן בהט

לזיהוי שערי הר הבית בתקופה המוסלמית הקדומה וה'מערה'

א. שערי הר הבית לפי ספרות הנוסעים והארכאולוגיה

בשער המאמר: שער הרחמים ובית הקברות המוסלמי שלמרגלותיו
(צילום: אילן שטולמן)

מן הארכאולוגיה וממקורות היסטוריים שונים ניתן ללמוד אילו משערי הר הבית היו קיימים בתקופה המוסלמית הקדומה. עד כה היו מוכרים כותלי ההר בדרום, במזרח ובצפון, אך היעדר נתונים על הכותל המערבי לא אִפשר מנייה סופית של שערי ההר. כך היה זיהוים של השערים לא מוחלט.

חפירות מנהרות הכותל הוסיפו נתונים להכרת הכותל לפני שהוסתר בבניינים שהשאירו ממנו רק כתשיעית, המשמשת כרחבת התפילה דהיום.[1] חפירות אלו אף אפשרו להגיע למסקנות באשר לתולדותיו בימי־הביניים.

מערב

לפי תוצאות החפירה היה הכותל חשוף לכל אורכו עד התקופה הממלוכית, וכל הצעות הזיהוי של השערים המוזכרים במקורות השונים צריכות להביא זאת בחשבון.

בימי הבית השני היו בכותל המערבי ארבעה שערים, שניים מהם היו ממוקמים במפלס רחבת ההר ועלו אליהם במדרגות חיצוניות מעל קשת רובינסון ומעל קשת וילסון, ושניים נפתחו כל אחד אל מנהרה תחת פני ההר, שבקצָהּ מדרגות שהובילו אל הרחבה (שער ברקלי ושער וורן).[2] יש נתונים לקיום כמה משערים אלו בתקופה מאוחרת יותר. תיאורי הר הבית בתקופה הביזנטית אינם כוללים פרטים על שערי ההר באותה תקופה,[3] ואשר לתקופה מאוחרת יותר, הוצע שיש לתארך את השערים לתקופת בית אֻמיה (או שאלו שערים שעדיין היו קיימים באותה תקופה).[4] לדעת מייקל המילטון

1 ד' בהט, 'מנהרות הכותל המערבי', קדמוניות, 101-102 (תשנ"ג), עמ' 38-48.

2 אין טעם להביא כאן מראה מקום לנושא השערים של ימי הבית השני, שכן העובדות ידועות. אביא מראי מקום כשאדקק לפרטי השערים.

3 י' צפריר, 'הטופוגרפיה והארכיאולוגיה בתקופה הביזנטית', הנ"ל וש' ספראי, ספר ירושלים, התקופה הרומית ביזנטית, 70-638, ירושלים תשנ"ט, עמ' 323-328.

4 M.H. Burgoyne, 'The Gates of the Haram Al-Sharif', J. Raby & J. Johns, Bayt Al Maqdis *(Oxford Studies in Islamic Art*, 9), Oxford 1992, pp. 105–124

מימין לשמאל: שער השבטים; שער ברקלי בעזרת הנשים שברחבת הכותל; שער השלשלת – פתח ימני

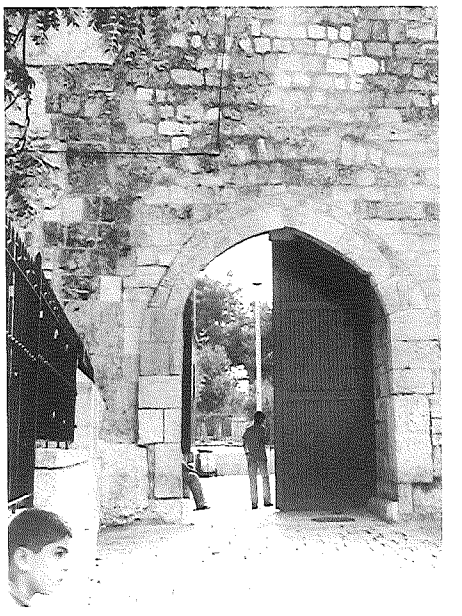

בורגוין שער ברקלי נסתם מעט אחרי 985 (some time after 985),[5] ואילו שער וורן היה קיים לדעתו עד המאה השתים־עשרה או השלוש־עשרה.[6] אשר לשער השלשלת הוא אינו קובע עמדה מלבד ציון העובדה שהוא נבנה על שער קדום יותר,[7] ולשער המשגיח אין הוא מציין תאריך בדוק.[8]

שערי ההר המערביים נזכרים במקורות מוסלמיים בני התקופה. למשל מבין השערים בכותל המערבי שמציין אבן אלפקיה (שנת 903) אפשר לזהות בוודאות את שער דוד, שהוא שער השלשלת, ואת שער המחילה, שהוא שער ברקלי.[9] לאחר מכן הוא מתאר את השערים בכתלים האחרים, ובהמשך תיאורו ניתן לזהות בכותל המערבי את שער בית אֻם־חאלד; אין ודאות בזיהוי שערים אחרים שהוא מזכיר בכותל המערבי, שער אולויד ושער אברהם.[10] אבן עבד רבֵּהּ (שנת 913) מציין שערים שניתן לקבעם בכותל המערבי: שער דוד, שער שלמה ושער המחילה, ולאחר שהוא מקיף בתיאורו את חומות הר הבית האחרות הוא מזכיר מספר שערים שאחדים מהם היו בכותל המערבי: שער אלוליד, שער ההאשמים, שער אלחאדר ושער השכינה (כיום זהו שמו של הצפוני מבין שני פתחי שער השלשלת, אך אין כל ביטחון שכך היה הדבר גם בימי־הביניים).[11] מֻקדסי (985) מפרט גם הוא את שערי ההר: שער המחילה, שערים בחומות הר הבית האחרות, שערי ההאשמים, שער אלוליד, שער

5 שם, עמ׳ 109.

6 שם, עמ׳ 118.

7 שם.

8 A. Elad, *Medieval Jerusalem and Islamic Worship*, Leiden, New York & Koelen 1995 בעמ׳ 50 שם ציין אלעד את השערים שכבר התקיימו בתקופה האֻמיית, ובין שערי הר הבית הוא ציין את: שער הרחמים, שער המחילה, שער התשובה, שער השבטים ושער הנביא. ואמנם כל השערים נבנו לפני התקופה האמיית, אם כי אין ביטחון במועד בניית שער השבטים.

9 שם, עמ׳ 114-117, ושם, הערה 200, על זיהויים של וילסון ולה סטרנג׳. מ׳ גיל, ׳שכונות היהודים בירושלים (638-1099)׳, שלם, ב (תשל״ו), עמ׳ 28-29; הנ״ל, ארץ־ישראל בתקופה המוסלמית הראשונה (638-1099), א, תל־אביב תשמ״ג, עמ׳ 526-527, סעיף 843.

10 G. Le Strange, *Palestine Under the Moslems*, Beirut 1961 (London 1890), pp. 161–162

11 שם, עמ׳ 163-164. ראו גם: Ch. Clermont-Ganneau, *Archeological Researches in Palestine*, I, London 1899, p. 129, no. 21

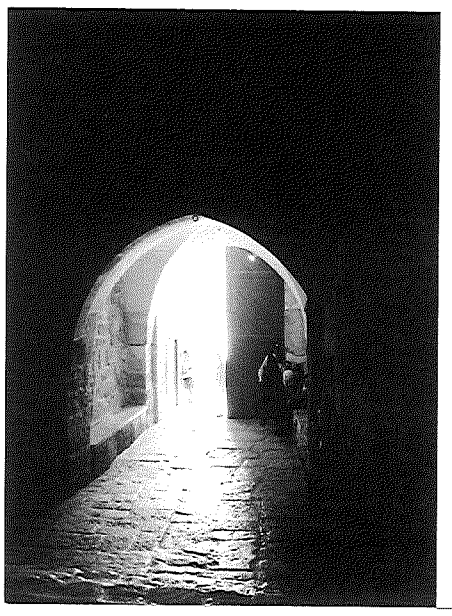

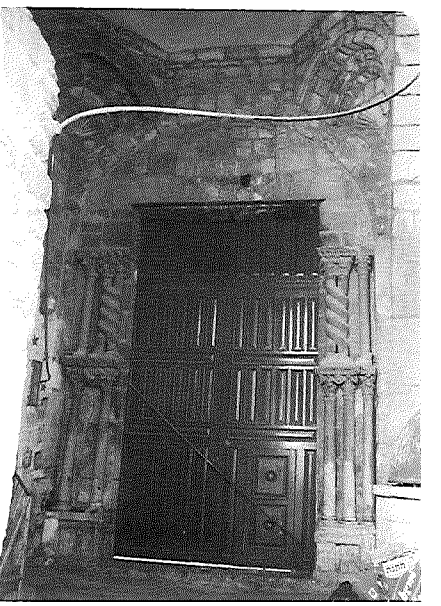

מימין לשמאל: שער השלשלת – פתח שמאלי; קשת שער וורן בצילום מתוך מנהרות הכותל; השער החשוך (׳שער המלך פייצל׳)

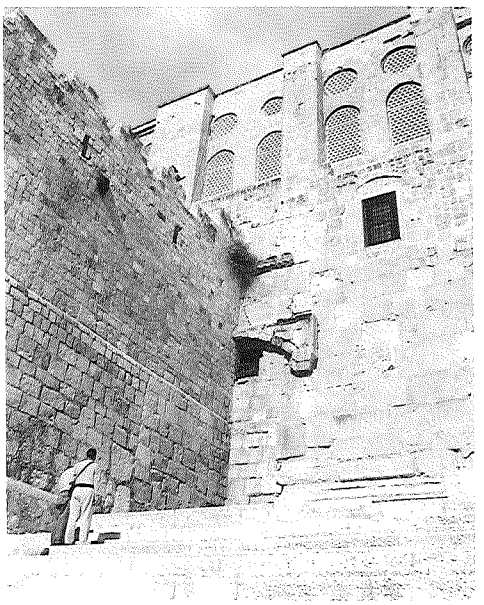

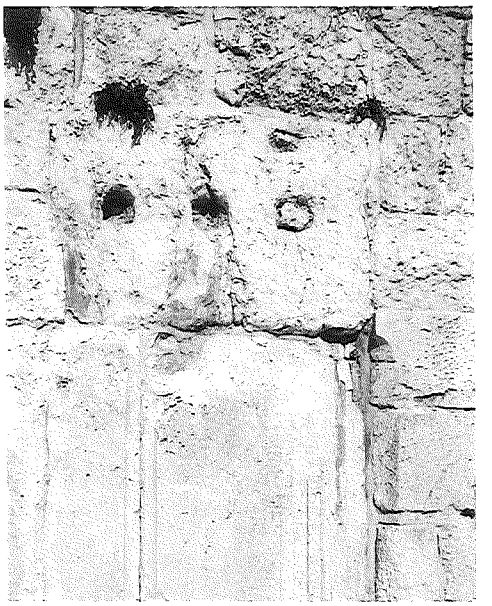

למעלה: השער המשולש

מימין: בנייה הרודיינית במזוזה המערבית של השער המשולש

משמאל: השער הכפול ההרודייני ועיטוריו האֶמיים

(צילום התמונות בעמ' 62–64: לביא שץ, נובמבר 2002)

אברהם, שער אֶם־חאלד ושער דוד.[12] בכותל המערבי ברורים מבין אלה רק שער המחילה, שער דוד ועוד שערים מאלו שהוזכרו לעיל, דהיינו שער ההאשמים, שער אלוליד, שער אברהם, ושער אם־חאלד. נאצר חֻסרו (1047) מתאר את שער המחילה, ולפי תיאורו זהו שער תת־קרקעי, ועל כן

12 B.A. Collins (trans.), *Al-Muqaddasi, The Best Divisions for Knowledge of the Regions,* Reading 1994, p. 155

מסתבר שהמדובר בשער ברקלי.[13] בשער השלשלת, הבא אחריו מצפון, יש לדבריו שני פתחים, והוא נקרא בשם שער דוד.[14] לשער נוסף בכותל המערבי הוא קורא בשם באב א־סקר (יש לתרגם שער הגיהינום,[15] אך נראה שהשם צריך להיות באב אלבקר, שער הפרה). קשה לזהות את שער השכינה (באב א־סכינה) שמזכיר נאצר ח'סרו.[16] כיום, כאמור, שער השכינה הוא הצפוני מבין שני הפתחים של שער השלשלת, אך הואיל ונאצר ח'סרו סוקר בקטע זה של תיאורו שערים שהם מחילות מתחת לפני ההר, אי אפשר לדעתי להניח שכוונתו לפתח זה.[17] המיוחד בתיאורו הוא שלדבריו יש בשער זה מעבר ובו קפלה שבתוכה מספר מחראבים. הוא דומה לשער תת־קרקעי אחר, שער המחילה (באב חִטה – בזמנו באב חטה, הסתום בפתחו, כדי שלא ניתן יהיה להיכנס בו[18]). נאצר ח'סרו מוסיף כי באזור זה היה ארון הברית שהובא לכאן על ידי מלאכים.[19] שער זה לא זוהה עד כה בצורה משביעת רצון, אם כי נדון מספר פעמים.[20]

שער קדום אחר בכותל המערבי הוא שער המשגית. אמנם כיום אין בו שום ייחוד לעומת השערים המערביים המאוחרים אך יש לו יתרון על האחרים: הוא בנוי במקום שבו מפלס הר הבית ומפלס רחוב העיר המוביל אל השער נמצאים באותו גובה. בשער הייתה כתובת משנת 600 להִג'רה לערך (=1203/4) המזכירה את חידוש (ג'דד) דלתות העץ של השער על ידי אלמלִכ אלמֻעַזַּם עיסא.[21] גם השער עצמו שוקם על ידי אותו שליט,[22] ומכאן שהשער היה קדום יותר. ברחוב המוביל אל השער הייתה כנסייה, ואולי היא שנתנה לשער את שמו – מיכאל.[23] שער זה הוא כנראה שער המכאובים

13 תיאורו של נאצר ח'סרו ראו: Ch. Scheffer, *Relation du Voyage*, Paris 1881, pp. 85–86 או אצל ת'קסטון (להלן, הערה 18), עמ' 29.

14 שם, עמ' 73–74.

15 גיל, ארץ־ישראל (לעיל הערה 9), עמ' 525–526, הערה 842.

16 שפר (לעיל, הערה 13), עמ' 87.

17 הדעה שמדובר בשער השלשלת הובעה על ידי וילסון, ראו: C.W. Wilson, *The Gates of the Haram Area*, (*PPTS* 4), London 1888, Appendix C, pp. 67–71

18 יש כאן בעיה של הבנה: נאצר ח'סרו מתאר תחילה את שער המחילה ואחר כך מסביר שיש עוד שער תת־קרקעי, הוא שער השכינה. והוא מוסיף שהראשון (כלומר שער המחילה) סתום כדי שלא ייכנסו בו. על פי תרגומו של לה סטרנג' לאנגלית (*PPTS* 4) נאמר: 'שער השכינה, ובאולם סמוך יש מסגד שבו הרבה מחראבים. הפתח אליו סתום' (לה־סטרנג' [שם], עמ' 42–43). לה סטרנג' עצמו הודה (שם, עמ' III–IX), בהבדלי התרגום בינו לבין שפר, ולענייננו חשוב ההבדל בין 'שער' אצל שפר 'Porte' ללה סטרנג': Door, ולא הסביר מדוע תרגם כך. שפר השתמש בכתב־יד אחד המצוי במוזאון הבריטי (וכן בשני כתבי־יד בהודו); ראו: שפר (לעיל, הערה 13), עמ' 87, ואילו לה סטרנג' השתמש בשני כתבי־יד במוזאון הבריטי, אחד הוא זה שבו השתמש גם שפר. יש חשיבות רבה לעניין שער השכינה שמזכיר נאצר ח'סרו כפי שנראה להלן. ת'קסטון תרגם: 'ובמבוא צמוד יש מסד ובו הרבה מחראבים' W.M. Thackston, *Book of Travels (Safarnama)*, New York 1985, p. 29

19 שפר (לעיל, הערה 13), עמ' 86.

20 י' דרורי, אבן אל־ערבי מסביליה: מסע בארץ ישראל (1092–1095), רמת־גן תשנ"ג, עמ' 95, 137, הערה 13; O. Grabar, *The Shape of the Holy*, Princeton 1996, p. 153; אלעד (לעיל, הערה 8), עמ' 113–114.

21 M. Van Berchem, *Materiaux pour un Corpus Inscriptionum Arabicarum, II: 'Syrie du Sud, 2: Jerusalem 'Haram*, Cairo 1927, pp. 57–59, no. 154

22 Moudjir-ed-Dyn, Histoire de Jerusalem et de Hebron, ed. H. Sauvaire, Paris 1876, p. 133. חשובה העובדה שמג'יר א־דין מציין שהשער נקרא בשם שער מיכאל, וראו על כך מיד להלן.

23 קלרמון־גנו (לעיל, הערה 11), עמ' 128. סקר הבניינים הממלוכים הירושלים מעלה שהמבנה שקלרמון־גנו ראה ככנסייה איננו אלא בניין ממלוכי, ראו: M.H. Burgoyne, *Mamluk Jerusalem*, Buckhurst Hill 1987, p. 137

המוזכר במקור צלבני.[24] אין זיהוי ודאי לשער הזה לפני התקופה הצלבנית, אם כי הוא ודאי אחד מהשערים שהוזכרו לעיל בכותל המערבי.

שער נוסף הקבוע בכותל המערבי, ושהותקן עוד בימי הבית השני, הוא שער וורן. סביר מאוד שהמשיך לשמש עד לתקופה הצלבנית, הואיל ועוד במאה השתים־עשרה היה ידוע ששימש למעבר לפני שנסתם והפך לבור (או ברֵכה). לדברי תאודריך, שביקר בירושלים בשנת 1172 לערך, הבור (או הברֵכה) היה מעבר לכנסיית הקבר.[25] לכן אפשר להניח שהשער נסתם בעת הכיבוש הצלבני של ירושלים, עם חיסולה של הקהילה היהודית בעיר או בשלב כלשהו של התקופה הצלבנית.[26] באיגרתו של ר' שמואל בן ר' שמשון מן המאה השלוש־עשרה יש רמז לברֵכה ולכך שהיה במקום שער.[27] ר' אברהם בן חיא טען (בין 1099-1129) שבית הכנסת ('בית תפלה ומדרש') היה קיים עד ימיו, ושרק הצלבנים 'הסירו התמיד' ו'מנעו את ישראל מלהתפלל בבית'.[28]

מן האמור לעיל אפשר להסיק שבכותל המערבי היו ארבעה שערים בתקופה הקדם־צלבנית ששמם כיום: שער המשגיח, שער וורן, שער השלשלת ושער ברקלי.

דרום

בכותל הדרומי היו שני שערים עד 1033[29] ושלושה שערים לאחר מועד זה. אצל אבן אלפקיה מוזכרים בכותל זה שער הנביא (באב א־נבי), שער התשובה (באב א־תובה), שער הוואדי (באב אלואדי) וכן מוזכר מתראב מרים.[30] אצל אבן עבד רבֵּהּ מוזכר שער מֻחמד (שהוא שער הנביא של אבן אלפקיה)

24 Ernoul, La Citez de Iherusalem XXI (H. Michelant & G. Raynaud, *Itineraires a Jerusalem*, Osnabrueck 1966 [Geneve 1882], p. 48). ממשיכו של ויליאם מצור חוזר על אותו תיאור, ראו: שם, עמ' 160. ברור שמדובר באותו שער הואיל ועל פי תיאורו למי שבא מצפון הרחוב המוביל אל שער זה הוא הראשון, הפונה ימינה, לאחר רחוב דרך שער האריות (בשם של היום), ובייחוד שהרחוב הזה מוביל ישירות מהר הבית לכנסיית הקבר.

25 ראו לתיאורו של תאודריך: R.B.C. Huygens, *Peregrinationes Tres*, Turnholt 1994, pp. 158–159, lines 503–510. לפי התיאור עולה הרגל הבא אל כיפת הסלע מהעיר, ממערב, עולה עשרים ושתיים מדרגות. מול המדרגות האלה יש עשרים וחמש מדרגות שבהן יורדים אל ברכה גדולה שמסופר שהיא מעבר אל כנסיית הקבר. בור שער וורן הוא הבור היחיד הקיים ממערב לכיפת הסלע במפלס הר הבית.

26 לא מצאתי כל התייחסות למועד סתימת השער, אך תיאורו של תאודריך אינו משאיר ספק שהדבר קרה בתקופה הצלבנית. ראו לתיאור מפורט שלו: S. Gibson & D.M. Jacobson, *Below the Temple Mount*, Oxford 1996, pp. 80–83

27 א' יערי, אגרות ארץ ישראל, רמת־גן, 1971, עמ' 78. כאן מתואר שער כנגד המקדש (העזרה בלשונו), וכן מוזכרת מחילה (לעין עיטם), והמקום ההוא היה מקום טבילה – וכל זאת 'ביסוד הכותל כעין אולם גדול אחד'.

28 ב"צ דינבורג, '"בית תפילה ומדרש": על הר־הבית בימי הערבים', מאסף ציון, ג (תרפ"ט), עמ' 55. כדאי לציין שמאן דהוא טענות שונות במאמרו של דינבורג 'כחסרות כל בסיס'. ראו: J. Mann, *Texts and Studies*, I, New York 1972 (1931), p. 20, n. 35

29 אני מייחס כאן את רעידת האדמה שגרמה לשינויים רבים בהר הבית לשנת 1033. אמנם על פי טקסטים אחדים נגרם הנזק הגדול בהר הבית בשל רעידת האדמה של שנת 1016 דווקא, ואכן בשנת 1016 התמוטטה כיפתה של כיפת הסלע, אך בשנת 1033 נגרמו נזקים רציניים בהר. הזעזועים במשכו ארבעים יום והורגשו ממצרים ועד סוריה, כך שניתן להתרשם מנזקיה של רעידה זו. וראו לסיכום העניין: D.H.K. Amiran, E. Arieh & T. Turcotte, 'Earthquakes in Israel and Adjacent Areas: Macroseismic Observations since 100 B.C.E.', *IEJ*, 44 (1994), pp. 290–305, esp. p. 268

30 לה סטרנג' (לעיל, הערה 10), עמ' 161. אלעד עסק בשער התשובה והמסקנה מדבריו היא שמדובר בשער המשולש, שהרי מוזכר הקשר בינו לבין מתראב מרים. ראו: אלעד (לעיל, הערה 8), עמ' 94. לעתים לחלקים

ושער התשובה.[31] מִקדסי מציין בצד דרום את שני שערי הנביא ואת שערי מחראב מרים, ולאחר מכן את שני שערי הרחמים.[32] ברור שמדובר כאן בשערים שלהם שניים או שלושה פתחים – השער הכפול והשער המשולש. מכאן שבזמנו של מקדסי היו בכותל הדרומי רק שני שערים. את אזכור שער הוואדי אצל אבן אלפקיה, שהוא היחיד המזכיר שלושה שערים בדרום, ניתן לפרש כטעות בשל החומה הארוכה של דרום העיר הנצמדת לכותל ליד הפינה הדרומית־מזרחית של ההר, והשער שהיה בה באזור זה.[33]

בזמנו של נאצר חֶסרו כבר השתנה המצב לאורך הכותל הדרומי. חלק מן השער הכפול נחסם על ידי מבנה החִ'נתִ'ניה,[34] ולכן השער הכפול הפך לפשפש לשימוש תושבי הסביבה ואיבד מפארו הקודם.

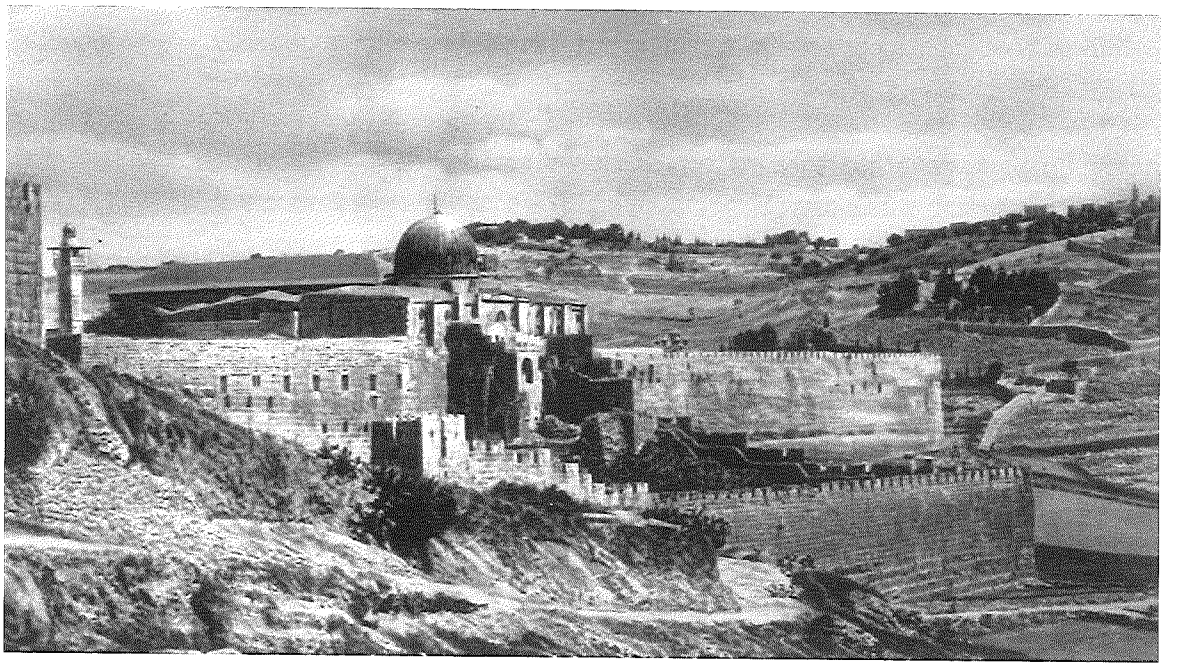

חומות הר הבית בתצלום משנות העשרים של המאה העשרים

שונים של שער, בייחוד בשער שהוא מבנה של ממש, כמו השער הכפול או השער המשולש, יש שמות שונים. דוגמה לכך היא שערי חולדה ב'מדריך ירושלים', וראו להלן.

31 שם, עמ' 163. לזיהוי שער התשובה ראו בהערה קודמת.

32 קולינס (לעיל, הערה 12), עמ' 155.

33 אני דן בכך במאמר שאני עוסק בהכנתו על שערי ירושלים לפי מִקדסי.

34 ראו דברי בורגוין (לעיל, הערה 23), עמ' 48. מוזכרת שם העובדה שהמבנה הזה הוסב זמן קצר לאחר כיבוש ירושלים על ידי צלאח א־דין לזאויה. מכאן ניתן ללמוד שהמבנה הוא קדם־איובי. כמו כן ראו לתיאור המבנה: G.O. Wray, 'Southern Projection from the Masjed al-Aksa, *PEFQSt* (1891), pp. 320–322; C. Schick, The Building South of the 'Double Gate', ibid. (1892), pp. 19–24. הבחנתו של שיק שם מתקבלת מאוד על הדעת. הוא היחיד ששרטט את תכנית המבנה והבחין בו בכמה תקופות. השרידים הקדומים ביותר הם אלו המכונים בפיו ancient, והם לדעתי מן התקופה האֱמֵית, הואיל והשרידים הללו אינם אלא חלקיהם העליונים של קירות ארמון II. אל שרידים אלו נצמד המבנה החוסם את השער הכפול ולדעת שיק תאריכם 'ביזנטי'. ואילו את החלק המאוחר ביותר הוא זיהה כצלבני או מוסלמי קדום. השרידים הללו יש לתארכם לתקופה המוסלמית הקדומה. לדעתי נבנה

אמנם נאצר ח'סרו מתאר את השער, שער הנביא, בפירוט,[35] ומוסיף שהשער נבנה כדי לאפשר לאנשים שגרו בסמיכות לעלות להר. אך אין חולק שבימיו של נאצר ח'סרו לא היה יישוב במקום. יתר על כן, קודם לתיאור השער מספר נאצר ח'סרו מה שידוע לו על הנעשה מתחת למסגד אלאקצא, שזהו מקומו של השער.[36] לדבריו מתחת למסגד יש מתקני מים שונים המשמשים לטבילה ולאגירת מים. נוסף על השער הזה הוא מציין את שער העין (באב אלעין), הנקרא כך הואיל והוא מוביל אל מעיין השילוח, וכן הוא מזכיר את מחראב מרים.[37] מאחר שנקודת המוצא לתיאורו היא ביקור על ההר עצמו, הוא איננו מזכיר את השער היחיד, שהיה כבר קיים אז, ואשר איננו נראה מההר עצמו, זאת הואיל ואיננו מוביל אל ההר אלא לאורוות שלמה. קיומו של השער בתקופה הנדונה ברור בשל צורת בנייתו: השער הזה, וכמוהו השער המשולש ושער וורן, נבנו כך שהקשת המהווה להם משקוף מסותתת עם מִקצוֹע (chamfer). גם השער המשולש הצפוני בנוי כך, ונדון בו בהמשך בדיון בשער וורן ומועד בנייתו.[38]

מזרח

בכותל המזרחי של הר הבית נמצא שער הרחמים, שגם הוא מתואר בפירוט אצל נאצר ח'סרו, המזכיר שיש בו שני פתחים: שער הרחמים (באב א־רחמה) ושער התשובה (באב א־תובה). השער הזה מוזכר בכל המקורות, יהודיים, נוצריים ומוסלמיים.

צפון

בכותל הצפוני יש שניים או שלושה שערים. אבן פקיה מזכיר כאן את שערי השבטים (אבואב אלאסבאט)[39] ואת שער בית אֻם־חאלד, אך שער בית אם־חאלד היה כנראה בכותל המערבי.[40] אבן

המבנה לאחר רעידת האדמה של 1033, עם בנייתו מחדש של מסגד אלאקצא וסתימה חלקית של השער הכפול עקב ביטולה של התומה הדרומית הארוכה של ירושלים, דבר שגרם לכך שהשער הכפול פנה אל מחוץ לעיר ולא היה עוד שער פנימי בתוכה.

35 שפר (לעיל, הערה 13), עמ' 85-86. בתרגום של ת'קסטון מתואר השער כמעבר לתושבי הסביבה וכן הוא מתאר את 'נדבך הרבא' הצמוד לשער ממזרח, ראו: ת'קסטון (לעיל, הערה 18), עמ' 28-29.

36 שפר (שם), עמ' 82.

37 שם, עמ' 78-79.

38 בורגוין (לעיל, הערה 23), עמ' 45, 156. השער המשולש הוא שער השערים שנאצר ח'סרו מזכיר כשער השני בכותל הצפוני, ממערב לשער השבטים. על הסיתות עם מקצוע ראו: בורגוין (לעיל, הערה 4), במקומות שונים (למשל ציור 7, ועמ' 110, 124) וכאמור אעסוק בכך להלן בדיון בשער וורן.

39 אלעד (לעיל, הערה 8), עמ' 85-87. אלעד קיבל את דעתם של לה סטרנג' ווילסון שהיה שער ממערב לשער השבטים של היום, דהיינו באזור באב חטה (או חוטה) של ימינו. זאת בניגוד לדעתו של ון ברכם (לעיל, הערה 21, עמ' 198-203), לדעתי ברור שעל הסכר הגדול שסכר את ברכת ישראל היה תמיד שער, ויש להניח שהיו בכותל הצפוני עוד שער אחד או שניים; לפיכך אי אפשר למקם את שער השבטים ממערב למקומו כיום. כל זאת בנוסף לנימוקים של ון ברכם. אלעד זיהה את השער בשער החשוך (או שער המלך פייצל) ואם כן לא נותר מקום לשער נוסף בצפון ההר. כמו כן יש לזכור שהמקורות המצוינים כאן מזכירים את שמות השערים בסדר ממזרח למערב; למעשה רוב המקורות מזכירים את שערי הר הבית בסדר הפוך לכיוון מחוגי השעון. בעיה נוספת היא שמבנים שונים ושמות שונים של אתרים שהיו על ההר לפני התקופה הצלבנית נעלמו במהלך תקופה זו, והאתרים החדשים בעלי השמות הדומים אינם נמצאים בהכרח במקומות שבהם היו האתרים הקדומים. הדוגמה הטובה ביותר שער חטה שהיה באזור שער ברקלי עד התקופה הצלבנית וכיום בצפון הר הבית.

40 לה סטרנג' (לעיל, הערה 10), עמ' 161-162.

עבד רבֶּה מתאר בצפון ההר את שער השבטים, שער אלוליד, שער ההאשמים ושער אלחאדר; אחד או שניים משערים אלו היו אולי בכותל המערבי. מַקדסי מזכיר בצפון את שער ברכת ישראל (באב ברכת ישראאיל), שערי השבטים, שערי ההאשמים, שער אלוליד ושער אברהם;[41] אחד או שניים מהשערים היו אולי בכותל המערבי. אצל נאצר ח׳סרו מוזכרים: שער בעל שני פתחים הנקרא שער השבטים (באב אלאסבאט) ושער בעל שלושה פתחים הנקרא שער השערים (באב אלאבואב); עם גילויו של שער משולש בצפון ההר במסגרת הסקר הבריטי של המבנים הממלוכיים בירושלים נראה שאין בעיה לזהותו עם השער החשוך של ימינו.[42]

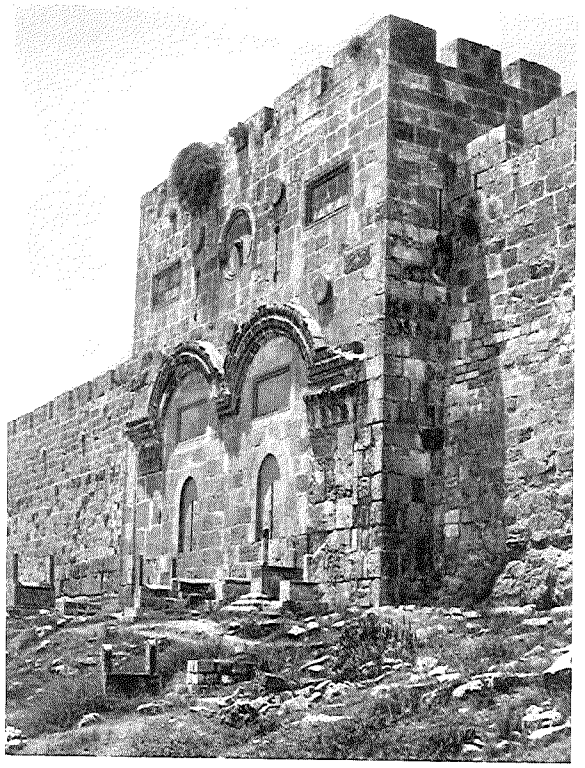

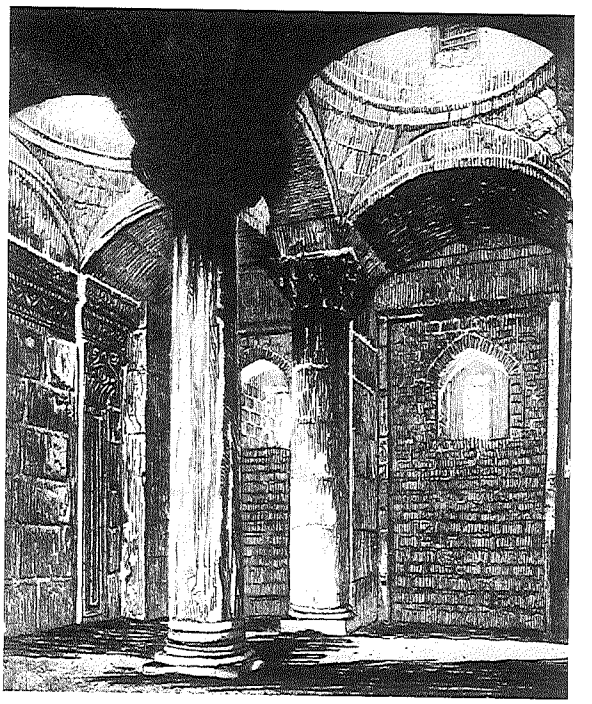

למעלה: שער הרחמים בתצלום מראשית המאה העשרים

מימין: תחריט של פנים השער, מעשה ידי אפרים משה ליליאן

ב. שערי הר הבית לפי המקורות היהודיים

שני מקורות יהודיים, שניהם מן הגניזה הקאהירית, שופכים אור על שערי הר הבית, על מספרם ועל מיקומם: ׳מדריך ירושלים׳[43] ו׳תפילת השערים׳.[44]

יוסף ברסלבי תיארך את ה׳מדריך׳ לתקופה של כ־150 שנה לפני בוא

41 קולינס (לעיל, הערה 12), עמ׳ 155.

42 שפר (לעיל, הערה 13), עמ׳ 75. וראו: בורגוין (לעיל, הערה 23) עמ׳ 45, 156; וכן: הנ״ל (לעיל, הערה 4), עמ׳ 113, מס׳ 8.

43 י׳ ברסלבי (ברסלבסקי), ׳מדריך ירושלים מן הגניזה הקאהירית׳, ארץ־ישראל, ז [ספר מאיר] (תשכ״ד), עמ׳ 69־80.

44 הפרסום הראשון המלא ראו: ל״נ גולדפלד, ׳נוסח תפילה של הבא בשערי ירושלים׳, הארץ, 20 במאי 1972 (זהו כ״י א אצל פליישר, ראו להלן). הטקסט פורסם בחלקו אצל: מאן (לעיל, הערה 28), עמ׳ 459; בפרסומו הוא רק

הצלבנים, דהיינו באמצע המאה העשירית.[45] דפי ה'מדריך' שנשתמרו עוסקים בכותל הדרומי ובאזור שמדרום לעיר העתיקה בימינו וכן בעמק הקדרון. השער הראשון הנזכר שם הוא שער הכוהן, היינו שערי המשנה, היינו שער(י) הנביא. שער הנביא הוא השער הכפול המכונה, בטעות כמובן,[46] עד ימינו בשם שער חולדה (המערבי).[47] שער הנביא מוכר היטב מן המקורות המוסלמיים ואין בעיה לזהותו בשער הכפול. העובדה שב'מדריך' מתואר חלקו הפנימי של השער, שהיה מקום תפילה, והייתה חרוטה שם כתובת של עולה רגל יהודי (שכנראה כבר לא הייתה בעת כתיבת ה'מדריך'),[48] יכולה להעיד שה'מדריך' קודם לרעידת האדמה של 1033, שאז איבד השער את גדולתו בעבר ובעקבות בניית הזאויה ח'נתניה הפך כאמור לעיל לפשפש למעבר לתושבי האזור. נראה שנאצר ח'סרו לא הלך לאורך הכותל הדרומי, אלא ציין את שעריו כפי שהם נראים מרחבת הר הבית. לכן לא הזכיר את השער היחיד, שכן הוא איננו נראה מההר. בשל צורת בניית השער, ברור שהוא נבנה בתקופה המוסלמית הקדומה – לדעתנו לפני בואו של נאצר ח'סרו,[49] לאחר שער הנביא.

מוזכר ב'מדריך' שער נוסף, שערי אלאכמאס,[50] שהוא לפי סדר ה'מדריך' המתאר את חומות הר הבית נגד כיוון השעון, השער המשולש. ב'מדריך' אף ניתן לכל אחד מפתחיו שם משלו, שער המים, שער השיר ושער הנשים.[51]

לאחר מכן מתאר ה'מדריך' את קרן העופל ואת שער הרחמים, ומפרט את שני פתחיו, שער הרחמים ושער התשובה. מה'מדריך' ניתן להתרשם ששער הרחמים הוא השער המזרחי – ייתכן ששער קדום כלשהו שרד בכותל המזרחי ונקרא בשם השער המזרחי (אולי שער הלוויות של היום, שהוא

מנה את השערים ולא דן במיקומם. לפרסום אחרון של כתבי־יד נוספים של 'תפילת השערים' ראו: ע' פליישר, 'לעניין תפילתם של עולי רגל על שערי ירושלים', הב"ל, מ"ע פרידמן וי' קרמר (עורכים), משאת משה: מחקרים בתרבות ישראל וערב מוגשים למשה גיל, ירושלים ותל־אביב תשנ"ח, עמ' 298-327. ביקורת על מאמר זה ראו: י' דרורי, 'גנה אשר בה כל מיני מעדנים', קתדרה, 93 (תשרי תש"ס), עמ' 151-158, בייחוד עמ' 156-157. בכתבי־היד השונים מוזכר הטקסט פעם כ'תפילת' ופעם כ'תפילות' ללא אחידות, ואני משתמש כאן בצורת היחיד. סימני כתבי־היד של החיבור להלן הם על פי המובא במאמרו של פליישר. אני עוסק כאן רק בזיהוי מיקומם של השערים, וסדרם יידון לפי כ"י א, שהוא השלם בתיאורו מכל כתבי־היד. בבעיות הנוגעות לתפילות עצמן, לירושלים ולטקסטים בכלל אני מתכוון לדון בקרוב יחד עם נעמי גולדפלד־פוגלמן.

45 ברסלבי (לעיל, הערה 43), עמ' 77.

46 שערי חולדה מוזכרים במסכת מידות כשערים הדרומיים של הר הבית המתואר במסכת ההיא. השער הכפול והשער המשולש מצויים בכותל הדרומי של הר הבית ההרודיאני, אך אין כל הוכחה שהשם חולדה נדד מהר הבית הקדום להר הבית ההרודיאני.

47 לדיון אחרון בזיהוי השער הזה ובמקומו בחיי היהודים בירושלים בתקופה הנדונה ראו: א' ריינר, 'לשאלת שער הכוהן ומקומו', תרביץ, נו (תשמ"ז), עמ' 279-290. כמו כן ראו: מ' הירשמן, 'שער הכוהן ועלייתו לרגל של אליהו בן מנחם', שם, נה (תשמ"ו), עמ' 217-227. אני מקבל את דעתו של ריינר במלואה, ולכן אין לחזור על בעית הזיהוי של השער עם השער הכפול.

48 ברסלבי (לעיל, הערה 43), עמ' 78, וראו שם, הערה 77. תאריך הכתובת אינו ברור.

49 ראו: בורגוין (לעיל, הערה 4), עמ' 111, בורגוין הציע שם תאריך צלבני לשער, ולדבריו הוא שימש אז כפתח לאורוות שלמה. אבני הקשת של השער מסותתות כאמור עם מקצוע.

50 בטקסטים בערבית־יהודית הנדונים כאן הח'א הערבית (ההא הרפה) כתובה כ.

51 ברסלבי עסק בבעיית שמות השער ופתחיו, ראו: ברסלבי (לעיל, הערה 43), עמ' 70-71, ואין טעם לחזור על הדברים כאן.

פשפש קטן, סתום כיום, מדרום לשער הרחמים).[52] מכל מקום השער המזרחי מוזכר רק במקורות היהודיים.[53] מכאן עובר ה'מדריך' אל עמק הקדרון. יש לציין שה'מדריך' אינו מזכיר מעבר דרך חומה מהכותל הדרומי אל הכותל המזרחי, והרי זו הנקודה שבה מתחברת חומת העיר הארוכה (חומת אודוקיה) אל פינתו הדרומית־מזרחית של הר הבית.

'תפילת השערים' (מן המאה האחת־עשרה) מהווה מפתח לזיהוים של שערי הר הבית. במאמרו על חיבור זה הציע עזרא פליישר שהשערים המצוינים בו אינם שערי הר הבית אלא שערי העיר ירושלים.[54] יתר על כן, הוא הציע שאלו שערים דמיוניים, שאין להם ולמציאות ולא כלום.[55] נגד דעה זו כבר יצא יוסף דרורי,[56] ואף ציין שאפשר ששם הטקסט 'צלואת אלאבואב פי אלקֻדס' אין כוונתו אלא קדס אלאקדאס, דהיינו קודש הקודשים, והוא מכוון אפוא להר הבית ולא לעיר בכללה.[57]

המנהג של הקפת חומות הר הבית מוזכר בהרבה מקורות מן הגניזה.[58] נראה שפליישר איננו מקבל שמדובר בשערי הר הבית בשל איסור שהטילו המוסלמים על היהודים להתפלל שם, ולכן נראה לו שמדובר בשערי העיר דווקא.[59] המקור החשוב המתאר את האיסור על היהודים להתפלל על שערי הר הבית הוא סלמון בן ירוחם, בן המאה העשירית, שלדבריו 'וצוה [מלך ישמעאל] לגרש אותם [מהר הבית] אל שער אחד משערי המקדש, ושם התפללו, ולא נמנעו מלהסתובב בשאר שעריו... קם עלינו

52 'בימי קדם היה שם שער שנקרא שער המזרחי' (גיל, ארץ־ישראל [לעיל, הערה 9], ב, עמ' 5, תעודה 2, דף א ע"א, שורה 14). יש לבדוק אם מקור כלשהו מזכיר הן את שער הרחמים והן את שער המזרח. כך גם הציע גיל במפתח המופיעה בספרו (שם), א, עמ' 526, וכן: הנ"ל, שכונות (לעיל, הערה 9), עמ' 24.

53 ברסלבי (לעיל, הערה 43), עמ' 72.

54 פליישר (לעיל, הערה 44), עמ' 320.

55 שם, עמ' 322-323.

56 דרורי (לעיל, הערה 44), עמ' 157.

57 הצעתו של דרורי מקבלת חיזוק בדבריו של סלמון בן ירוחם. לדבריו היה הפרבר בצד המערבי של 'אלקדס'. ומאחר שהוא מדבר שם על באב אלבקר, הרי ברור שכוונתו של סלמון בן ירוחם לצד המערבי של הר הבית, והוא מכנה אם כן את ההר בשם אלקדס (גיל, ארץ־ישראל [לעיל, הערה 9], א, עמ' 526, הערה 842. לדברי גיל שם 'לא ברור אם ב"קדס" הוא מתכוון להר הבית ["הקודש"] או לירושלים'; כלומר הוא אינו פוסל את אפשרות שאלקדס משמש כינוי להר הבית). וראו גם: פליישר (לעיל, הערה 44), עמ' 320. אלעד החלטי יותר בעניין זה: הוא טוען שהשם אלקדס נמצא על מטבע אחד מהתקופה העבאסית ותו לא. הוא אף שולל את הטענה שאלקדס היה שמה הרווח של ירושלים במאה עשירית. ראו: ע' אלעד, 'הר הבית בתקופה המסלמית הקדומה', י' רייטר (עורך), ריבונות האל והאדם: קדושה ומרכזיות פוליטית בהר הבית, ירושלים 2001, עמ' 89-90, הערה 1. יש בדברים אלו לפתור את הבעיה למה מכוונת 'תפילת השערים'. עם זאת במסמכי גניזה שונים שמוזכר בהם המושג אלקדס, ברור שמדובר על ירושלים ולא על הר הבית, ראו למשל: גיל, ארץ־ישראל [שם], ג, עמ' 79, תעודה 452 שורות 10, 12; ב, עמ' 33, תעודה 23, שורה 21; עמ' 56, תעודה 33, בחתימה.

58 ראו למשל: 'ולסובב שערי המקדש ולהתפלל עליהם בקול רם' (גיל, ארץ־ישראל [שם], ב, עמ' 195, תעודה 105, שורות 15-16); 'וגם הרבנו להתחנן על שערי מקדש' (שם, עמ' 202, תעודה 110, שורות 23-24); 'אולי ישמע ה' תפילותיך על בית מקדשו ועל שערי ביתו' (שם, עמ' 298, תעודה 174, שורות 7-8); 'ומהרתי לקחת על עצמי צום ותפילה נוכח שערי בית ה'' (שם, עמ' 696, תעודה 379, שורה 8); 'גם בעת עמידתי על שערי בית המקדש' (שם, ג, עמ' 307, תעודה 519, שורות 20-21). אלו רק מספר דוגמאות להליכה סביב חומות הר הבית ולתפילה ליד שעריו. כמו כן ראו: יערי (לעיל, הערה 27), עמ' 51, 68; ש' אסף ול"א מאיר, ספר הישוב, ב, ירושלים תש"ד, עמ' 21-22, תעודה 24; עמ' 28-29, תעודה 59; עמ' 38, תעודה 8; עמ' 102, תעודה 7, ושם חזרה ותוספות לעניין התפילה על שערי הר הבית. במבוא לתעודות ב'ספר הישוב' לא נזכר מנהג התפילה ליד שערי הר הבית, ראו: שם, עמ' טז-יט.

59 פליישר (לעיל, הערה 44), עמ' 320, הערה 57.

זה שגרש אותנו מהשער של המקדש'.[60] לעומת זאת יש עובדות אחרות: משה בן יצחק כתב סמוך לאמצע המאה האחת־עשרה שהוא מתפלל יומם ולילה על יד שערי הר הבית;[61] בתעודה משנת 1057 מסופר שהיהודים משלמים מס עבור הזכות 'לסובב על השערים ולעמוד על הר־הזיתים', ומצוטט שם מכתב של שמעיה החבר שבו הוא מספר שהוא מתפלל למען נהוראי בן נסים על שערי בית המקדש ועל הר הזיתים.[62] אולי אפשר להסביר את הסתירה בכך שהייתה הקלה באיסור במהלך המאה האחת־

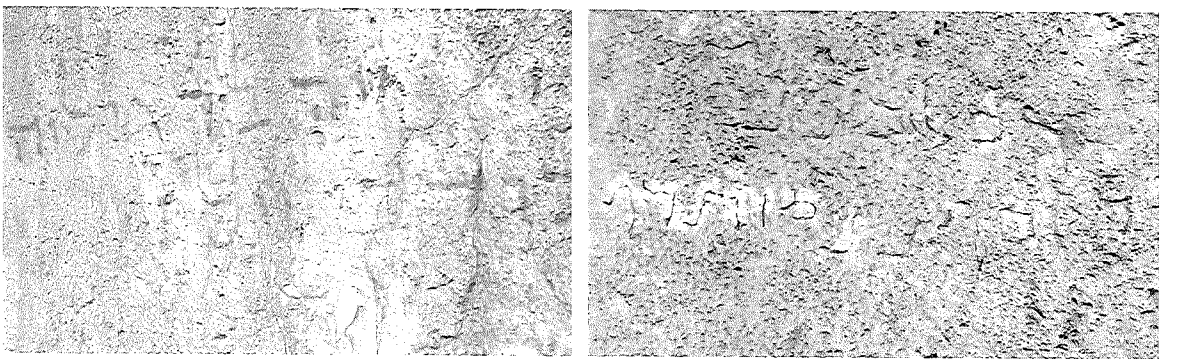

כתובות עולי רגל יהודים, כנראה מן המאה האחת־עשרה, חרותות על הכותל הדרומי. בכתובת הימנית ניכרים סימני נתיצה חדשים (צולם בנובמבר 2002)

עשרה. אישוש לקיום תפילות בשערי המקדש יש בכתובות של עולי רגל יהודים שנמצאו על חומות הר הבית. אלו נמצאו בצפון הר הבית, בשער הכפול ובכותל הדרומי.[63] גם בטקסט של 'תפילת השערים' נרמז שהוא מכוון לשערי הר הבית. זאת הואיל ובתפילה הנאמרת בכמה מהשערים יש התייחסות למקדש וחצרותיו: בשער הכוהן נאמר: 'בין האולם ולמזבח יבכו הכהנים' (כ"י ג);[64] באבואב אלאכמאס נאמר: 'בואו שעריו בתודה, מה ידידות משכנותיך ה' צבאות, כי טוב יום בחצריך' (כ"י ה);[65] בבאב א־סתה אומרים: 'שמחתי באומרים לי בית ה' נלכה' (שם).[66] בשער חנה: 'הנני שב שבות אהלי יעקב' (שם); בשער יצחק אומרים: 'וזכור לנו יי' אלהינו... ואת העקדה אשר עקד אברהם שעקד את בנו על גבי המזבח' (כ"י י). אין בכך ראיה של ממש, אך יש בדברים ליצור אווירה הנוגעת למקדש.

60 אסף ומאיר (לעיל, הערה 58), עמ' 20, תעודה 20. אצל ברסלבי יש תרגום שונה מעט. התפילה בשער האחד הייתה 'בתוך השער' (בערבית: וצלו פיה = והתפללו בתוכה ['שער' בערבית הוא בלשון נקבה]). ראו גם: מאן (לעיל, הערה 28), ב, עמ' 18-19.

61 גיל, ארץ־ישראל (לעיל, הערה 9), א, עמ' 508, סעיף 827.

62 שם, עמ' 513, סעיף 832.

63 ל"א מאיר, 'כתובות יהודיות בצפון הר־הבית', מאסף ציון, ג (תרפ"ט), עמ' 22-25. ראו גם: א"ל סוקניק, 'הכתובות היהודיות בהר־הבית', שם, ד (תר"ץ), עמ' 136-141. אמנם הכתובות בצפון נכתבו על קיר בניין מן התקופה הממלוכית, אך את הכתובות שפרסם סוקניק וכן את אלו שבכותל הדרומי אפשר בהחלט לתארך לתקופה הנדונה כאן, וראו לעיל, הערה 48.

64 פליישר (לעיל, הערה 44), עמ' 308.

65 תלמידי מר צבי נשר הציע הקשר טקסטואלי זה בסמינריון על 'תפילת השערים' שקיימתי באוניברסיטת בר־אילן, והוא אף בדק עבורי את כל המובאות בתפילות ומקורן. אני מודה לו על כך.

66 פליישר (לעיל, הערה 44), עמ 310. בטקסט נאמר רק 'שיר המעלות לדוד' (כ"י ה), ופליישר הציע כי הכוונה לתהלים קכב.

מהניתוח הארכאולוגי־הטופוגרפי של חומות הר הבית בתקופה המוסלמית הקדומה שהצענו לעיל עולה ש'תפילת השערים' מונה את שערי הר הבית שהיו קיימים אז, ואפילו בסדר גאוגרפי נכון, נגד כיוון השעון.[67]

תחילת העלייה לרגל המתוארת ב'תפילת השערים' בתצפית על ירושלים מרחוק – ברור שהמדובר ברכס הר הצופים והר הזיתים. השער הראשון המופיע בטקסט הוא שער הכוהן. מדברי נאצר ח'סרו משתמע כאמור שבזמנו עדיין היה במקום שער, אם כי קטן, נכון יותר לומר, פשפש.[68] הואיל ובמאה האחת־עשרה כבר הצטמצמה החומה הדרומית לממדיה הדומים לחומה הדרומית של ימינו,[69] הרי התקרבותו של עולה הרגל אל שער הכוהן, שהוא שער משערי הר הבית, היא גם התקרבות אל שער משערי העיר (באב אלמדינה), כמתואר ב'תפילת השערים'. אולם רק בכ"י י מוזכר המעלה שבו עולה הבא לשער המוזכר ראשון.[70] המעלה מאזור יד־אבשלום אל פינת הר הבית (קרן העופל שב'מדריך') קיים עד ימינו, והוא המעלה הנוח ביותר באזור. ייתכן שינוי קל במיקומו, שהרי עוד בימי הבית הראשון היה שער מדרום לקרן העופל.[71]

הקושי היחיד הנראה לי לגבי קביעת מקומם של השערים הוא היעדר מוחלט של הזכרה שעל עולה הרגל היה לחצות את חומת העיר בכל מקרה: אילו הייתה עדיין קיימת החומה הארוכה (חומת אֶ֫דוקיה), היה עליו לעבור אותה (אולי בשער המעלה המזרחי?) בדרכו אל שער הכוהן,[72] ובכל מקרה היה עליו לעבור חומה מצפון להר הבית, בדרכו משער הרחמים לשערים הצפוניים של ההר. יש אולי רמז לחציית חומה ביציאת עולה הרגל מן העיר: 'ועל היציאה משער העיר תאמר...' (כ"י ד).[73] מכל מקום בעיה זו של מעבר דרך חומת עיר אינה גורעת מן ההתאמה המוחלטת לדעתי בין 'תפילת השערים' לבין הטופוגרפיה של ירושלים בתקופה הנדונה.

השער הראשון המוזכר ברשימה בטקסט א הוא כאמור שער הכוהן. השער השני הוא אבואב אלכמסה, היינו חמשת השערים, אך אין הדבר כך; השער מוזכר גם ב'מדריך' ועסקו בו ובשמו הן ברסלבי והן אלחנן ריינר.[74] לפי הסדר הטופוגרפי בניגוד לכיוון השעון הכוונה לשער המשולש.

67 בניגוד לדברי פליישר (שם), עמ' 303. יש לציין שהטקסטים נמצאו על דפים בודדים – כ"י א למשל מתחיל בתיאור השערים בשער יצחק – ולכן לא ברור כיצד התחיל הטקסט המקורי. על כך עמד פליישר (שם, עמ' 303, הערה 16 וכן עמ' 304). אני מתאר את סדר השערים לפי הרשימה בדף 2 ע"ב, שבה מסוכם סדר השערים. ריינר כבר עמד על כיוון מניית השערים, ראו: ריינר (לעיל, הערה 47), עמ' 286, הערה 31.

68 ריינר (שם). ראו הערות 35-34 לעיל.

69 עניין זה נדון במאמר שאני שוקד על הכנתו, ראו לעיל, הערה 33.

70 פליישר (לעיל, הערה 44), עמ' 306.

71 E. & B. Mazar, *Excavations in the South of the Temple Mount* (*QEDEM*), Jerusalem 1989, p.13, 29. וראו גם תכנית 26 שם. לא יכולתי להתייחס אל 'שער המעלה המזרחי' (באב אלעקבה אלמשרקי), הנזכר בכ"י י, כי הטקסט לא פורסם בשלמותו, ולכן לא ברור לי אם שער הכוהן מוזכר בכתב־יד זה, ואולי הוא השער שאליו התכוון הכותב בכינוי 'שער המעלה המזרחי'. ראו: פליישר (שם), עמ' 306, 320.

72 העובדה שבכ"י א, שהוא השלם ביותר בתיאורו, מגיע עולה הרגל אל שער העיר (באב אלמדינה), אומר תפילה, ורק אחר כך מגיע אל השער הראשון, מעידה על כך שכנראה היה עדיין זכר לשער בחומה הארוכה של העיר, שנהרסה בשנת 1033.

73 פליישר (לעיל, הערה 44), עמ' 315. בערבית משמשת המילה 'דרב' לציון השער, וראו שם לדיונו של פליישר במילה זו.

74 ברסלבי (לעיל, הערה 43), עמ' 70; ריינר (לעיל, הערה 47), עמ' 288 הערה 37. ברסלבי פירש את שמו של השער לא כחמשת השערים אלא כשער החמישיים או שער החומשים, והכוונה למשרתי המסגדים. מקדסי מספר שמוסד

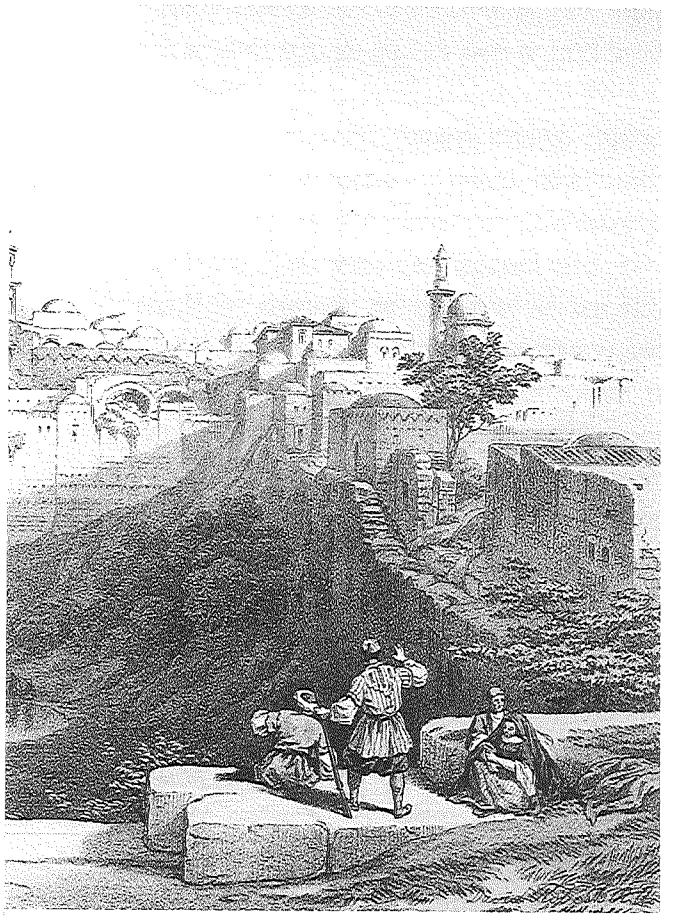

ברכת בני ישראל, תחריט של דיוויד רוברטס, המחצית הראשונה של המאה התשע־עשרה

השער הזה נבנה מחדש לאחר רעידת האדמה של 1033, כפי שמעידה צורת הטיפול באבני הקשת, המסותתות עם מִקצוֹע. נראה שכותבי הטקסט כבר לא ידעו את משמעות השם ולכן כינו את השער הבא, השער השלישי, 'שערי השישה' (אבואב א־סתה).[75] ואולי יש לקרוא שערי הגברת, על שמה של מרים (בערבית סתה פרושו גברת, ומרים מכונה סת מרים), שהרי בקרבת מקום היא שהתה עם בנה בימיו הראשונים. מקדסי מזכיר את שערי מחראב מרים,[76] אלא שאצלו ברור שהכוונה לשער המשולש גם בשל צורת הריבוי של השם. לעומת זאת ב'תפילת השערים' הכוונה לשער היחיד, אם כי גם השער הזה מופיע בצורת רבים, מפני שמדובר כביכול על שישה שערים. מכאן אף ניתן ללמוד שבימיו של מקדסי היו בדרום הר הבית רק שני שערים ואילו השלישי, השער היחיד, נוסף במאה האחת־עשרה, בעקבות רעידת 1033.[77] בורגוין איננו מזכיר בדיונו בשער זה את העובדה שגם הוא מעוטר במקצוע, כמו שערים אחרים בהר הבית. הוא מציע שהשער הזה הותקן במאה השתים־עשרה, לאחר שהשער הכפול והשער המשולש נחסמו. אין ראיה לחסימה כזו במאה השתים־עשרה, ההפך הוא הנכון – השער המשולש היה שער כניסה חשוב לאבירי מקדש שלמה, כך שלסברתו אין כל בסיס.[78] לפי אלעד אין אזכור של עריסת ישו לפני המאה

החמישית נוסד על ידי עבד אל־מלִכ מחמישית שבויי המלחמה, ולכן הם נקראים בשם אלאכמס או אלכמסה (כך כתוב בטקסטים של הגניזה, ולפי התעתיק כיום צ"ל אלאח'מס או אלת'מסה); ראו: קולינס (לעיל, הערה 12), עמ' 155.

75 רייזנר (שם); אלעד (לעיל, הערה 8), עמ' 93-95.

76 קולינס (לעיל, הערה 12), עמ' 155.

77 גם לדעת פליישר היו בכותל הדרומי שלושה שערים כפי שמתקבל ב'תפילת השערים', ראו: פליישר (לעיל, הערה 44), עמ' 322.

78 בורגוין (לעיל, הערה 4), עמ' 111, סעיף 4. הוא הסתמך על בנבנישתי, שלא אמר דבר על סתימת השער המשולש. אנשי הסקר הבריטי שחקרו את השער הזה העריכו אותו כ'מודרני יחסית', אלא שהם חשבו במושגים של ימי הבית השני. ראו: C.W. Wilson, 'The Masonry of the Haram Wall', *PEFQS* (1880), p. 55

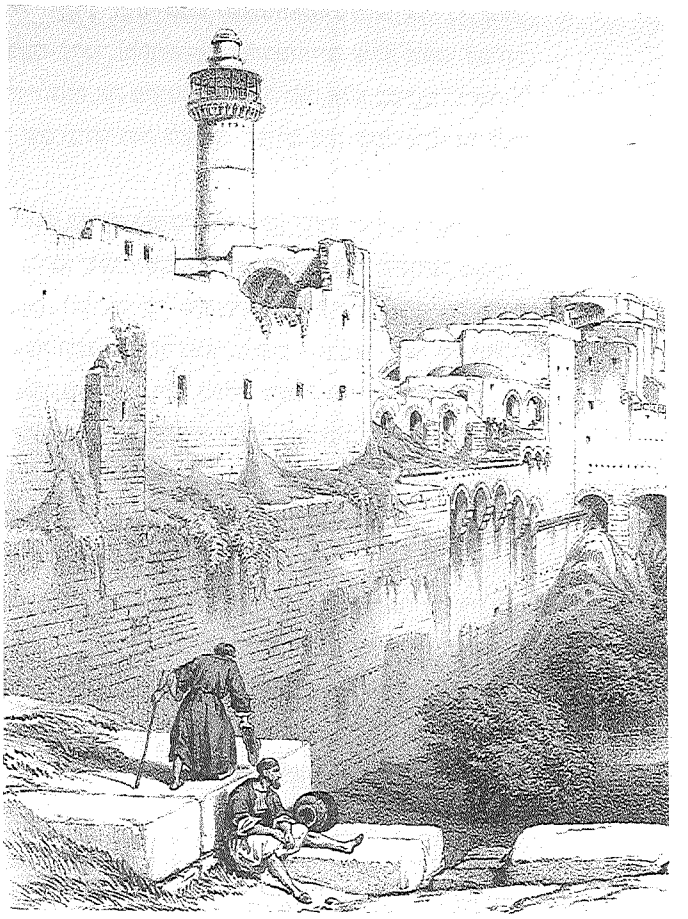

העשירית, ושערי מחראב מרים לא היו בשלב ראשון שערים עצמאיים אלא חלק פנימי של שער התשובה (שאינגו שער התשובה של המאה האחת־עשרה, שהוא אחד משני הפתחים של שער הרחמים).[79] הרביעי ברשימת השערים הוא שערי הרחמים (אבואב אלרחמה). שער זה מופיע בכמה מכתבי־היד פעמיים. בכ"י א הוא מופיע כחלק מהרשימה, ובכ"י ד ובכ"י ז הוא מופיע בתפילה בהר הזיתים. ברור שמדובר באותו שער ומקום הזכרתו תלוי במסלול שמתווה כתב־היד. לדברי פלייישר בכ"י ד ובכ"י ז, אף על פי שהם שלמים, שמות השערים האחרים אינם מופיעים במסלול ביקורו של עולה הרגל,[80] והוא אף הציע שכותב כ"י ז כלל לא ביקר בשערים.[81] בשער הרחמים נהגו לבקר גם מוסלמים.[82]

השער הבא, החמישי, המוזכר בכ"י א הוא שער חנה. מקומו של השער במקומו של שער השבטים של ימינו, על סכר ברֵכת ישראל שבפינה הצפונית־מזרחית של הר הבית. ייתכן ששער השבטים של ימינו קודם לתקופת הצלבנים, דבר המאשש את זיהויו עם שער חנה.[83] הכותל הצפוני של ההר חסום למעבר בחלקו המזרחי בשל ברכת ישראל העמוקה, שמולאה

79 אלעד (לעיל, הערה 8), עמ' 94. וראו לעיל הערות 30-31. בתקופתם של אבן עבד רבה ושל אבן אלפקיה הייתה קיימת החומה הארוכה (חומת אודוקיה), ולכן השער הנוסף הנזכר אצלם, שער הוואדי, הוא שער בחומה זו ולא בחומת הר הבית. אלעד מציין שמחראב מרים מוזכר כבר בסוף המאה השביעית או בראשית המאה השמינית, אך לדעתו לא ברור הקשר בין השער היחיד, השער המשולש, עריסת ישו ומחראב מרים; ראו: שם, עמ' 97-98. נראה שהתסבוכת בשמות ובאתרים נובעת מהשינוי באזור במאה האחת־עשרה ומקריעת שער חדש, השער היחיד, בחומה הדרומית.

80 פלייישר (לעיל, הערה 44), הטבלה בעמ' 311 והערה 36 .

81 שם, עמ' 316.

82 אלעד (לעיל, הערה 8), עמ' 70-71. וראו דיונו בשער, על הזכרותיו ברשומות שם, וכן שם בעמ' 102-109. כמו כן ראו: L.H. Vincent & F.M. Abel, *Jerusalem Nouvelle*, Paris 1922–1927, p. 840. חשוב לענייננו כאן שהשער מוזכר לראשונה במקורות מוסלמיים במאה העשירית, ושהוא נזכר בקשר לתהלוכה הנוצרית מהר הזיתים אליו, אך נראה שהתהלוכה הזו לא החלה אלא במאה השתים־עשרה.

83 בורגוין (לעיל, הערה 4), עמ' 112, מס' 6.

ונעלמה רק במאה העשרים. בהמשכו של הכותל הצפוני מתרוממת גבעת האנטוניה עד כדי כך שאין אפשרות לרדת אל הר הבית אלא בקטע מצומצם בלבד. מהמקורות ההיסטוריים עולה שאכן בכותל הצפוני היו שניים או שלושה שערים בלבד. אין לזהות את מקומו של שער חנה אלא במקום הנזכר,[84] ויש להניח שבקטע הקצר של הכותל הצפוני שבו ניתן היה לקבוע שערים היה שער אחד או לכל היותר שניים.

עזרה במיקום שער חנה יש בקביעת מקומו של השער השישי ברשימה, שער יצחק. לדברי נאצר ח'סרו היו בחומה הצפונית של הר הבית שני שערים: שער השבטים וממזרח לו (צריך לקרוא: ממערב לו[85]) שער השערים.[86] וילסון שיער ששער ברכת ישראל של מקדסי הוא שער השערים של נאצר ח'סרו, שהוא שער השבטים של ימינו, ואילו שער השערים של נאצר ח'סרו הוא באב חטה של ימינו. גילוי העובדה שבמבנה הדואדאריה משולב שער משולש (ראו להלן) משנה את כל הזיהויים. כל הספרות הנוגעת לעניין קובעת אכן ששער השערים נמצא ממזרח לשער השבטים, וזאת בשל דברי נאצר ח'סרו.[87] אין דרך לבדוק את דבריו, הואיל ואין עוד מקור מזמנו או דומה לו. על כל פנים החשוב לענייננו שלדברי נאצר ח'סרו היו שני שערים בכותל הצפוני. את שמו של שער השערים מסביר נאצר ח'סרו בכך שבניגוד לשערים אחרים, שלהם שני פתחים, יש לשער זה שלושה פתחים. במסגרת הסקר הבריטי של המבנים הממלוכיים בירושלים נתגלו כאמור בכותל הצפוני שרידיו של שער בעל שלושה פתחים.[88] מבנה החי'אנקאה דוָאדאריה שבו משולב השער הוא מן התקופה הממלוכית, אך השער נסתם כאשר בנו את המבנה הזה (בשנת 1295), ולפיכך השער קדום יותר. יתר על כן, גם השער הזה מסותת עם מקצוע, והבנייה עם מקצוע היא כאמור מן המאה האחת־עשרה. הדבר עולה בקנה אחד עם הטענה שבמאה האחת־עשרה הייתה בנייה מחודשת גם בכותל הצפוני.[89]

84 זו גם דעתו של ריינר (לעיל, הערה 47), עמ' 285. ריינר הביא שם מקור שעתיד היה לפרסם צבי אילן ז"ל. במקור זה כתוב בפירוש: 'קורין לו הישמעאלים [באב] סבט... לצד ימין ברכת הדם שקורין לה ברכת בני ישראל וקרוב לשם המקום ששם מקוה חנה' (שם, עמ' 286, הערה 31). ריינר צדק כמובן בקשרו את השם חנה לאנה, אמה של מרים, שהכנסייה על שמה מצויה במקום עד ימינו. ונסן ואבל ציינו שכנסייה הנקראת כנסיית אנה מופיעה בתקופה הביזנטית, ראו: ונסן ואבל (לעיל, הערה 82), עמ' 676. גם עניין הדם המופיע כאן מוכר מן המקורות הנוצריים, אם כי לגבי ברכת בית־חסדא ולא לגבי ברכת ישראל. כך למשל אצל הנוסע מבורדו, באונומסטיקון של אוסביוס, אצל אוכריוס ועוד. ון ברכם סיכם כך: שער השבטים של היום הוא שער ברכת בני ישראל של מקדסי ושער השערים של נאצר ח'סרו; ראו: ון ברכם (לעיל, הערה 21), עמ' 201.

85 מקדסי איננו עוזר לקבוע את סדר השערים כאן. הוא מפרט ואומר, לפי הסדר כנגד כיוון השעון: שערי הרחמים, שער ברכת ישראל, שערי השבטים, שערי ההאשמים. אך הואיל ומקומו של שער השערים בטוח, ברור ששער השבטים חייב להיות במקומו על סכר ברכת ישראל. נראה שגם בכותל הצפוני חלו שינויים במהלך המאה האחת־עשרה. וראו לעיל, הערה 39. אלעד הציע את מקום שער השבטים במקומו של השער החשוך של ימינו; ראו: אלעד (לעיל, הערה 8), עמ' 85-86. היה קל לקבל הצעה זו, המתאימה למקורות השונים שהוא עוסק בהם, אך גילויו של שער משולש שם מקשה מאוד לקבל את דעתו.

86 ת'קסטון (לעיל, הערה 18), עמ' 25; שפר (לעיל, הערה 13), עמ' 74-75; וילסון (לעיל, הערה 17), עמ' 31. לדברי וילסון ראו בנספח C שם, עמ' 69.

87 דוגמה לכך ראו: ון ברכם (לעיל, הערה 21), עמ' 203.

88 ראו לעיל, הערה 42.

89 ראו למשל אצל בורגוין (לעיל, הערה 23, עמ' 46). גם שער חטה מעוטר במקצוע ראו בורגוין (לעיל, הערה 4, עמ' 113). יש בעובדה זו להוכיח שאכן החומה הצפונית של הר הבית שוקמה במאה האחת־עשרה, אך מאידך גיסא, אם היה שער במאה זו מדוע אינו מוזכר במקורות? מתאורו של בורגוין לא ברורה צורת שער חטה וגלגוליו

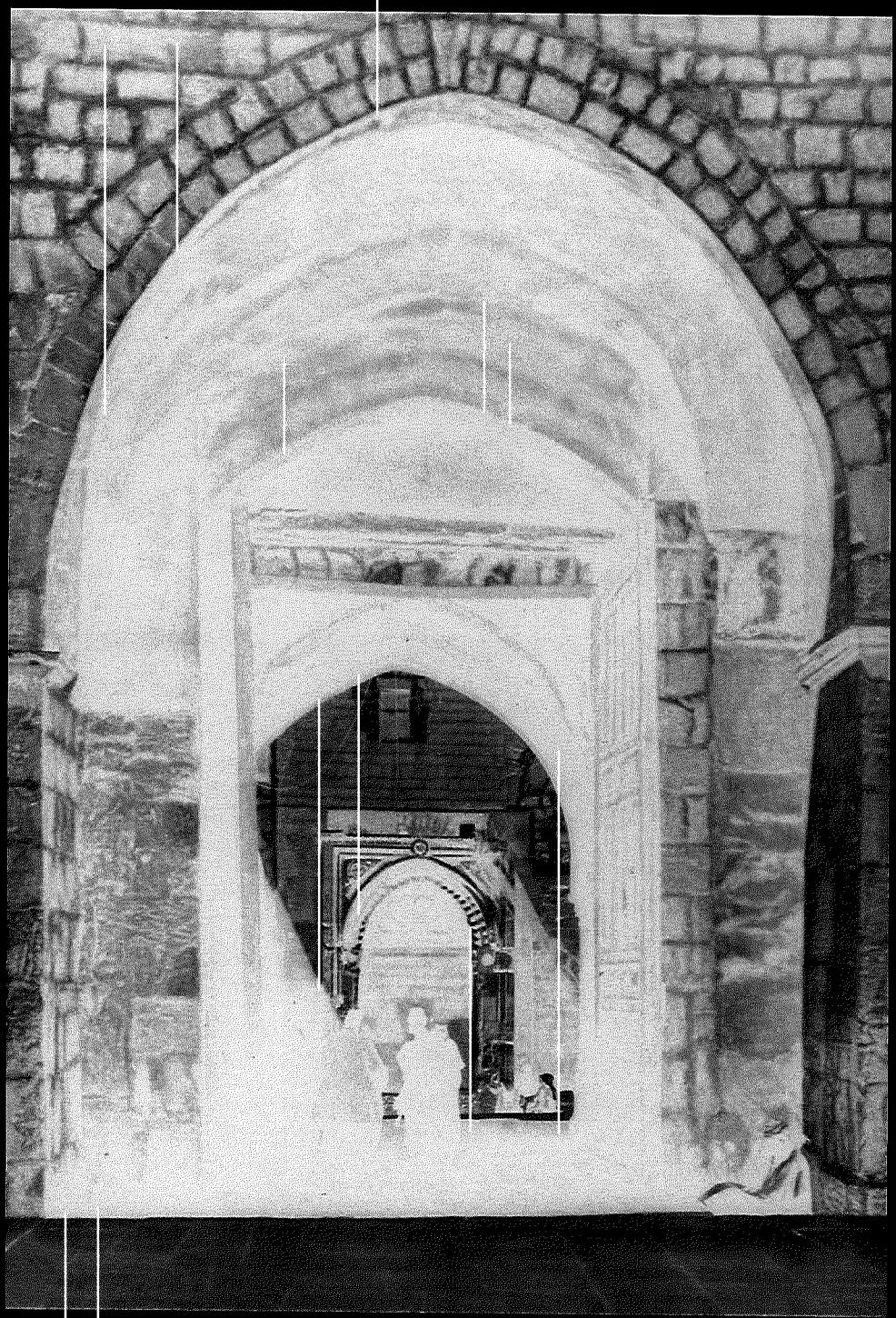

שער השלשלת –
רחבת השער והרה"ט,
תצלום מתחילת
המאה העשרים

השער המשולש, שלדעתי הוא שער השערים של נאצר ח׳סרו, נמצא במקומו של השער החשוך של ימינו, הידוע גם בשם שער המלך פייצל. בימינו יש בכותל הצפוני שער נוסף, סמוך לשפה המערבית של ברכת ישראל, וזהו שער המחילה (באב חטה). שמו של השער הזה, שניתן לו בעת שנבנה, איננו מקורי; הוא הועבר לכאן אחרי התקופה הצלבנית משער המחילה של התקופה המוסלמית הקדומה, וכך כינה את השער הזה למשל מֻג׳יר א־דין.[90]

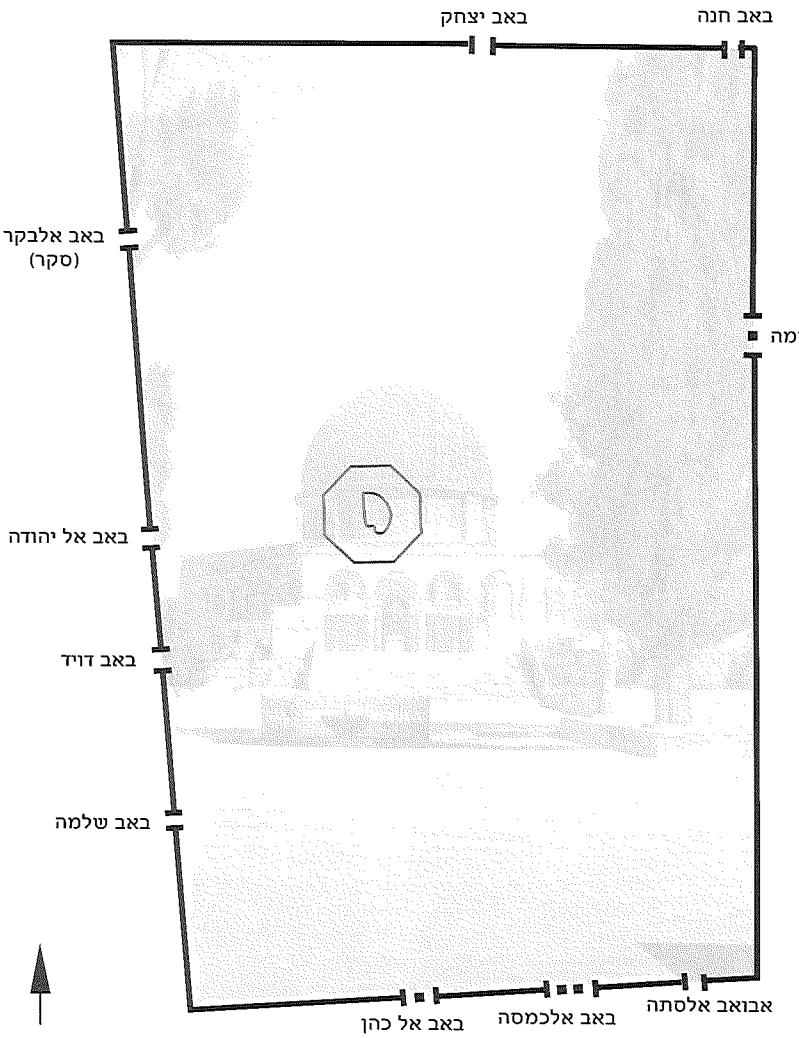

תרשים מיקומם של שערי הר הבית ושמותיהם לפי מכתבי הגניזה

ברקע, כיפת הסלע במבט מדרום בתצלום מתחילת המאה העשרים

השונים, וכן יש בו הרבה חלקים ארכיטקטוניים בשימוש משני. כך שאין, לדעתנו, משמעות תאריכית למקצוע, וראו תאור תכנית השער במאה השש־עשרה אצל אלעד (לעיל, הערה 8, עמ׳ 165).

90 יש לקבוע מתי נבנה שער חטה. ון ברכם הציע שהשער נמצא במקום שבו היה שער עוד בימי הבית השני. זאת בשל מציאת כתובת האיסור על הנכרים להיכנס לתחום הקודש בסמוך לשער. ראו: ון ברכם (לעיל, הערה 21)

מכל האמור לעיל קשה למקם את שמות שני השערים הצפוניים של הר הבית, שער השבטים ושער השערים. האחד היה על סכר ברכת בני ישראל והאחר במקומו של השער החשוך. שער חנה ושער יצחק הם השערים הצפוניים ב'תפילת השערים'. לפי סדר מנייתם ב'תפילת השערים' נגד כיוון השעון יש לקבוע את מקומו של שער חנה כאמור על הסכר, ואת שער יצחק בשער החשוך. בזיהויים אלו יש משום קביעה שבעת שיקום הכותל הצפוני במאה האחת־עשרה נעלמו השערים האחרים בכותל זה המוזכרים אצל אבן עבד רבֵּהּ, אבן אלפקיה ומקדסי (שמזכיר שני שערים נוספים: שערי ההאשמים ושער אלוליד. שני שערים אחרים שמקדסי מציין ברצף לאחר שערים אלו, שער אברהם[91] ושער אֵם־חאלד, היו קבועים כנראה בכותל המערבי).

השער השביעי ב'תפילת השערים' הוא באב אלבקר. כבר מהמקור הזה ידוע שזהו שער בחומה המערבית של הר הבית: 'באב אלבקר לפרבר [למערב] ארבעה למסילה שנים לפרבר'. יש לזהותו עם באב א־סקר שמזכיר נאצר ח'סרו.[92] שער זה הוא שער המשגיח של ימינו, שקיים עוד מן התקופה הקדם־צלבנית. אצל נאצר ח'סרו השער מוזכר ראשון ברשימת ארבעת השערים שהוא מונה בכותל המערבי של הר הבית.[93]

הארכאולוגיה וסקר המבנים שלאורך הכותל המערבי הוכיחו שהשער הבא בכותל המערבי מדרום לשער המשגיח הוא שער וורן. כאמור צורת בניית הקשת שלו מלמדת לדעתי שהוא נבנה במאה האחת־עשרה, לאחר רעידת האדמה של 1033. ב'תפילת השערים' שם השער השמיני, הבא לאחר שער אלבקר, הוא שער יהודה. מכאן שיש לזהות את שער יהודה עם שער וורן. לשער יהודה (שער וורן) יש חשיבות מיוחדת: הוא נמצא ממש ממערב לקודש הקודשים. מעבר השער הוא מנהרה ממזרח למערב באורך של כ־30 מטרים.[94] לכן תפילה בשער זה אפשרה לעולה הרגל שלא יכול היה לעלות להר הבית לעמוד בנקודה הקרובה ביותר לקודש הקודשים, שהיה במרחק של כ־90 מטרים מזרחה. חשיבותו של השער משתמעת מכמה אזכורים שלו. בתעודה משנת 1030 לערך, שהיא בעלת חשיבות מיוחדת כי נועדה להיות מובאת לכלל העדה ברמלה, נאמר ש'גיבור'

עמ' 103. אלמלִכ אלמֻעַזּם עיסא חידש את הסטיו הסמוך – זהו המידע הקדום ביותר על אזור השער, אך אין מדובר בו על השער עצמו (שם, עמ' 82-84, כתובת 162). ובעמ' 201 ציין ון ברכם שהוא נוטה לחשוב שמעבר השם (הוא לא דן בשער עצמו) התרחש בזמנו של צלאח א־דין. על מג'יר א־דין ראו סובייר (לעיל, הערה 22) עמ' 130. אבל אם השער השני בצפון הוא השער החשוך אזי אין להקדים את קביעת השער במקום זה לפני סוף התקופה הצלבנית – כדי שהוא יראה קדום בעינר מג'יר א־דין. לכן דיונו של ון־ברכם לגבי השער אינו רלוונטי שם הואיל ו'המשחק' הוא על השמות הקדומים אין לשער חטה דהיום כל משמעות הואיל והוא לא היה קיים עד ימי צלאח א־דין, וראו לעיל הערה 89.

91 לפי לה סטרנג' (לעיל, הערה 10), עמ' 187; הוא הציע שם ששער אברהם הוא שער א־סקר.

92 יש לציין שמאן הזכיר את השער בשם שער אלקנה, ראו: מאן (לעיל, הערה 28), א, עמ' 459. בדיקת צילום הטקסט מוכיחה מעל לכל ספק שזו טעות. ון ברכם הסביר שלשער המשגיח קראו בשם שער מיכאל, המוכר מתיאורו של מג'יר א־דין, ראו: ון ברכם (לעיל, הערה 21), עמ' 56-57, הערה 6. הצעה זו הייתה מקובלת על טובלר, קלרמון־גנו, שיק ואחרים. היו שרצו לראות כאן את שער אברהם של מקדסי ואת שער א־סקר הקדם־צלבניים. אכן את שער המשגיח שיפצו בזמנו של אלמלכ אלמעזם עיסא.

93 ראו טבלה אצל: גיל, ארץ־ישראל (לעיל, הערה 9), א, עמ' 525. ראו טבלה זהה אצל: הנ"ל, שכונות (לעיל, הערה 9), עמ' 27.

94 במסגרת פרסומה המדעי של מנהרת הכותל נביא תכניות ותתכים של השער הקדום הזה. למדידותיו של וורן במעבר השער ראו: גיבסון וג'קובסון (לעיל, הערה 26), עמ' 80-84.

התעודה[95] היה צריך, בשל מעמדו, לפתור בעיה הנוגעת לכלל הקהילה, ולאחר מכן הלך להתפלל בשער יהודה (דווקא).[96] במקור אחר מסופר שהקראים שעלו מבבל לירושלים נאחזו בה 'על שער יהודה'.[97] הואיל וברשימות ערביות מופיע שער השכינה לפני שער דוד,[98] יש לזהות את שער וורן גם עם שער השכינה של המקורות הערביים. לפי אבן עבד רבה היה מקום השכינה חשוב כמו מקום הצראט ועמק הקדרון.[99]

כותרת צלבנית בשימוש משני בשער השלשלת. שימו לב לדמות בראש העמוד הימני, שפניה הושחתו

השער התשיעי ברשימה הוא שער דוד. לגביו אין חילוקי דעות – זהו השער שעמד במקומו של שער השלשלת כיום (יש לזכור שבתקופה המוסלמית היה הגשר הגדול המקשר את הצד המערבי של העיר לשער השלשלת של הר הבית, חשוף, והיה גורם חשוב בטופוגרפיה של העיר. ברור שבצדו המזרחי של הגשר היה שער, הוא שער דוד). השער של ימינו הוא מן התקופה הממלוכית והוא עמוס בשרידים צלבניים, ומכאן שזמנו מאוחר. השער הקדום מכונה בשם שער דוד גם במקורות האחרים: מקדסי, נאצר ח'סרו ואבן עבד רבֵּהּ.[100] אצל אבן פקיה סמוך שער דוד לשער המחילה (באב חטה).[101]

95 ראו עליו: מ' גיל, 'ארץ־ישראל בתקופה המוסלמית הראשונה (634-1099) מילואים, הערות, תיקונים', תעודה ז', בתוך: מ"ע פרידמן (עורך) מחקרים במדעי היהדות, תל־אביב תשנ"א, עמ' 298-299.

96 גיל, ארץ־ישראל (לעיל, הערה 9), ב, עמ' 572-573, תעודה 313 (ושם פרטי כתב־היד).

97 מצוטט לפי גיל (שם), א, עמ' 526, הערה 842. קביעתו של גיל שם ששער יהודה היה בצפון (לא ברור של מה) מבוססת על תיאור דמיוני של עיר האלוהים, וראו שם. קטע גדול יותר של התעודה מובא אצל אסף ומאיר (לעיל, הערה 58), עמ' 119, תעודה 12. מובאת שם הערתו של פוזננסקי שהתעודה היא דמיונית, אך לענייננו אין לכך כל חשיבות, הואיל וציון שער יהודה מלמד על חשיבותו של השער. זוהי מובאה מתוך: ש"א פוזננסקי, 'ראשית התישבותם של הקראים בירושלים', ירושלים, י (תרע"ד), עמ' 85.

98 כך למשל אצל אבן עבד רבֵּהּ, ראו: לה סטרנג' (לעיל, הערה 10), עמ' 174. דנתי לעיל בתיאורו של נאצר ח'סרו את השער הזה, שאליו היה צמוד מבנה שבו הרבה מחראבים, ראו: ת'קסטון (לעיל, הערה 18), עמ' 29. מקדסי מזכיר את שער השכינה בין המבנים החשובים של ירושלים, ראו: קולינס (לעיל, הערה 12), עמ' 138.

99 ציטטתי לפי אלעד (לעיל, הערה 8), עמ' 109, הערה 159. על השער הזה ועל המסורות הקשורות בו ראו: שם, עמ' 109-114. אלעד עסק שם במיקומו של השער (שם, עמ' 113), והזכיר שהוא נמצא בכותל המערבי, לפי סדר הצגת השערים על ידי אבן עבד רבֵּהּ, וכן לפי א־סיוטי ומג'יר א־דין, המאוחרים (מג'יר א־דין מציין שלשער השלשלת קראו פעם שער השכינה, ראו: סובר [לעיל, הערה 22], עמ' 134; הוא יצר את הזיהוי כי הפתח הצפוני של שער השלשלת נקרא שער השכינה, וזה שמו עד ימינו).

100 מקדסי, ראו: קולינס (לעיל, הערה 12), עמ' 155; נאצר ח'סרו ראו: ת'קסטון (לעיל, הערה 18), עמ' 24; שפר (לעיל, הערה 13), עמ' 73. אין ספק שבתיאור של נאצר ח'סרו מדובר בשער השלשלת, מפני שהוא מתאר כי מגיעים אל השער המפואר הזה לאחר שעוברים דרך השוק. יש לציין ששוק הכותנה, שגם הוא מתאים לתיאור כזה, עדיין לא היה קיים אז. אבן עבד רבֵּהּ ראו: לה סטרנג' (לעיל, הערה 10), עמ' 174.

101 לה סטרנג' (שם). יש לשים לב לעובדה שמיד לאחר שער המחילה מופיע שער הגביא.

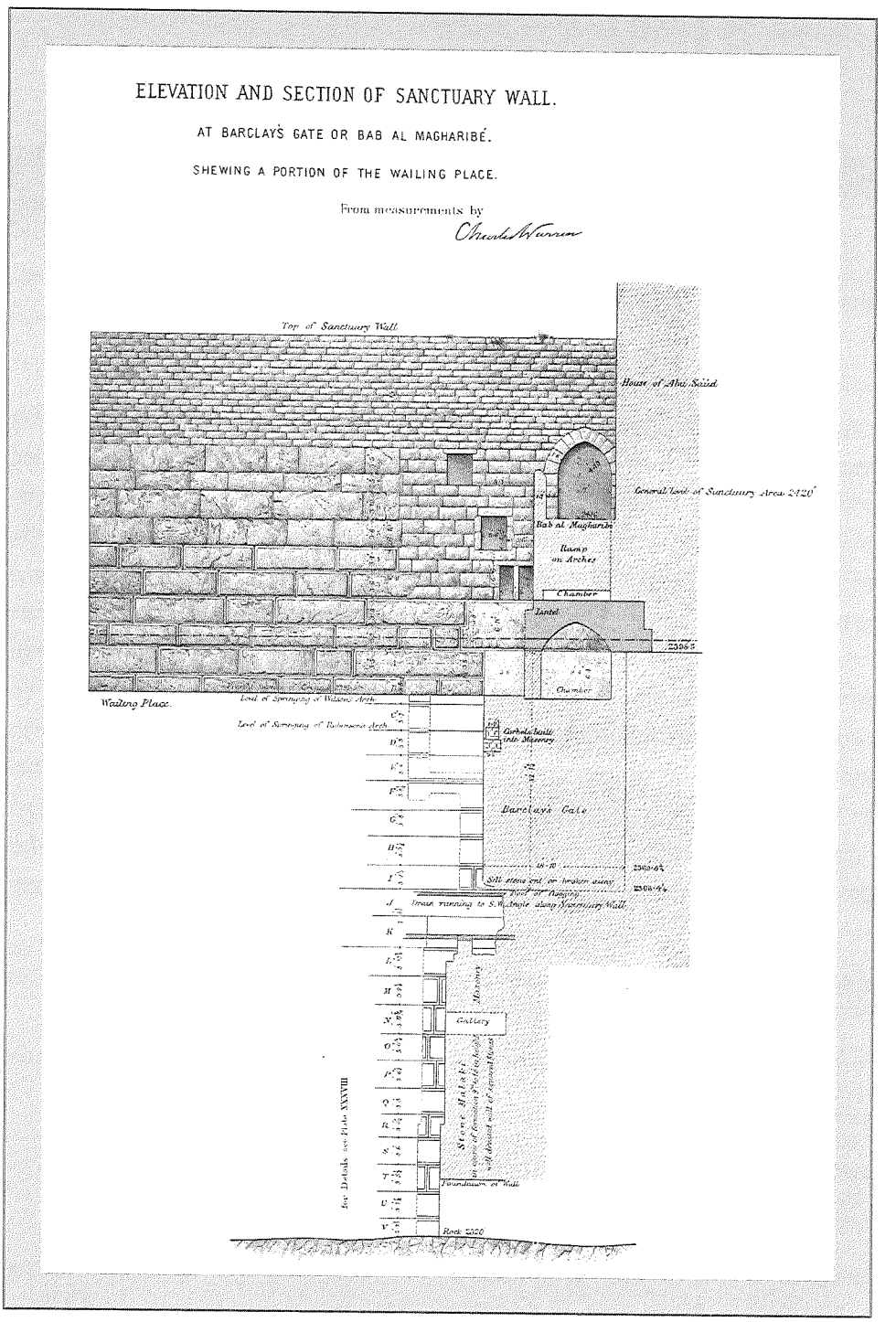

מבט על שער ברקלי במפותיו של צ'רלס וורן, 1884

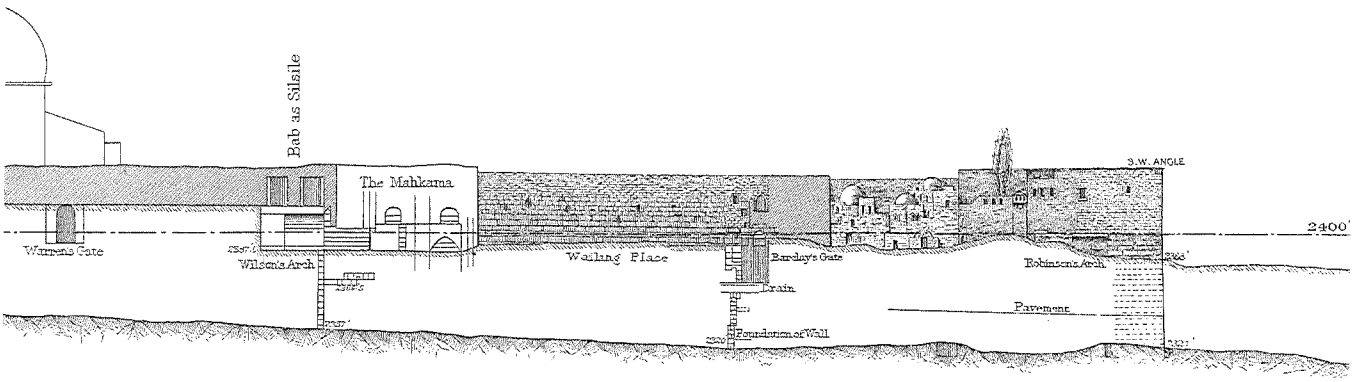

מבט לכל אורכו של הכותל המערבי לפי צ׳רלס וורן

סדר השערים באזור הפינה הדרומית־מערבית של הר הבית במקורות השונים דומה מאוד – ב׳תפילת השערים׳: שער דוד, שער שלמה וחזרה לשער הכוהן; אצל אבן אלפקיה: שער דוד, שער המחילה וחזרה אל שער הנביא; אצל אבן עבד רבֵּהּ: שער דוד, שער שלמה[102] וחזרה אל שער מֻחמד (שער הנביא); אצל מקדסי: שער דוד, שער המחילה וחזרה אל שערי הנביא. בכל המקורות מופיע אפוא שער דוד, אחריו – שער שלמה או שער המחילה, ולאחר מכן – שער הנביא ובמקורות היהודיים שער הכוהן. מכאן שיש זהות בין שער המחילה לשער שלמה, השער העשירי ב׳תפילת השערים׳. השער היחיד הקיים בכותל המערבי מדרום לקשת וילסון (הנושאת על גבה את שער השלשלת) הוא שער ברקלי. לפיכך לפי סדר הדברים יש לזהות את שער שלמה של המקור היהודי עם שער המחילה המוסלמי ולמקמו בשער ברקלי. שער המחילה היה מקום חשוב במסורות המוסלמיות. הוא מופיע אצל אבן מֻרג׳ה כנקודה לעלייה לרגל כבר במחצית הראשונה של המאה האחת־עשרה.[103] באשר למיקומו, לדברי אבן אלערבי, שביקר במקום בסוף המאה האחת־עשרה, הוא התפלל בין שער אלאחדַר לשער המחילה (חטה),[104] ושער המחילה נמצא לדבריו בצד הקִבְלה.[105] יש שתי אפשרויות להסביר את המיקום הזה: אפשר שאלערבי התבלבל בשם השער ובעצם התכוון לשער הכפול, שעדיין ניתן היה להיכנס בו, ואפשר שטעה כמו מֻג׳יר א־דין מאות שנים אחריו, שלא ידע

102 מעניין שאבן פקיה הוא איננו מזכיר את שער המחילה.

103 אלעד (לעיל, הערה 8), עמ׳ 71, מס׳ 9. הוא מופיע לאחר שער השכינה, דהיינו עולה הרגל הלך לאורך הכותל מבלי לעלות על הגשר. דיון בשער ובמסורות הקשורות בו ראו: שם, עמ׳ 114-117. אלעד הביא את הצעות הזיהוי עם שער ברקלי, המקובלות עלי כאמור, ראו: שם, הערה 200.

104 דרורי (לעיל, הערה 20), עמ׳ 104. הואיל ושער אלאחדַר הוא אזכור יחידאי, אפשר להניח שהוא התפלל על הר הבית עצמו. מוסלמי, שלא כמו יהודי, יכול היה להתפלל על ההר – דבר שהוא עדיף על תפילה מחוצה לו. לפיכך אפשר לחפש את השער הזה באחת המקשתות (מיזאן, קנאטר [הקשתות הניצבות בהר הבית מעל המדרגות שבין המפלס הנמוך והגבוה]) שבחלק העליון של ההר. אפשרות אחרת ניתן להסיק מדבריו של דרורי ששער אלאחדַר נמצא בצפון־מזרח הר הבית (הערה 93 בעמ׳ 147) – אולי באזכור שער בקצה אחד של ההר ושער הקרוב למקום בצפון הר הבית רצה אלערבי לציין את הר הבית בכלל. אפשרות נוספת היא שהואיל ואבן עבד רבֵּהּ מזכיר שער בשם באב אלחידַר, בין שער השכינה לשער ההאשמים, דהיינו בחלק הצפוני של הכותל המערבי או בחלק המערבי של הכותל הצפוני, ייתכן שהר הבית בכללו הוא ציון מקום התפילה של אלערבי.

105 דרורי (שם), עמ׳ 107. דרורי הסתייג שם, בהערה 93, מהאפשרות שהשער היה בכותל הדרומי בשל ניסוחו של אלערבי.

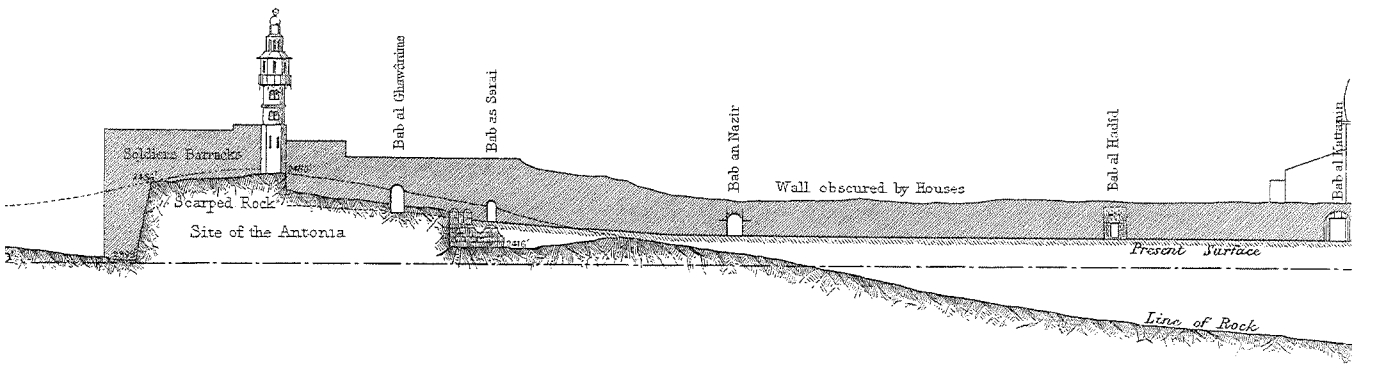

את מקומו של שער הנביא בדרום ההר וקבע אותו בשער המוגרבים.[106] משה גיל עסק בזיהוי מקומו של השער כמה פעמים. בדיון בשכונות היהודים בירושלים הוא קבע כי 'יש לשער שהיה בחלק הדרומי של חומת הר הבית המערבית'.[107] גם בספרו 'ארץ ישראל בתקופה המוסלמית הראשונה (634-1099)' הוא עסק בכך,[108] ובמפה שם הציע ששער המחילה נמצא באותו מקום שבו נמצא שער הכוהן, ולא היא. שער המחילה הוא שער ברקלי בין השאר גם כי היה מעבר תת־קרקעי כמו שמתארו נאצר ח'סרו.[109]

ג. ה'מערה'

בתעודות שונות מהגניזה הקאהירית מן המאה האחת־עשרה מופיעה ה'מערה'; הקדומה בהן היא משנת 1029 ולאחריה תעודות מן השנים 1035, 1039, 1050, 1053, 1054 ו־1070. בתעודה משנת 1054 מוזכר 'שער המערה',[110] וקשה להבין אם מדובר בשער הנקרא ה'מערה' או בשער של מבנה הנקרא כך.

המדובר במבנה ציבורי ששימש לקודש,[111] ושהיו בו ספרי תורה;[112] למערה היו אף כספים משלה;[113] הקהל היה מתקבץ במקום וגם הוכרז שם חרם על 'חקקי אוון'[114] – מכל אלה עולה

106 סובר (לעיל, הערה 22), עמ' 135.

107 גיל, שכונות (לעיל, הערה 9), עמ' 26-29.

108 גיל, ארץ־ישראל (לעיל, הערה 9), א, עמ' 524-527, סעיפים 842-843.

109 ת'קסטון (לעיל, הערה 18), עמ' 29; שפר (לעיל, הערה 13), עמ' 86-87. נאצר ח'סרו מזכיר שלושה שערים תת־קרקעיים: שער הנביא, שער חטה (המחילה) ושער השכינה. ואכן כולם קיימים עד ימינו (לפי הסדר): השער הכפול, שער ברקלי ושער וורן.

110 גיל, ארץ־ישראל (לעיל, הערה 9), ג, עמ' 322, תעודה 525, המען; התעודה ממאי 1054.

111 שם, עמ' 107, תעודה 460, ע"ב, שורות 9-11 ('וכן יש לקנות בדמי הפרוכת... מחצלות כהות מאלכסנדריה, ורצוי, אם מישהו מפליג בים, כי תשלח אותן עמו, כי הן קודש למערה').

112 שם, ב, עמ' 140, תעודה 79, שורות 27-29 ('ביום שני נכללנו במערה בקהל רב, והוצאנו ספרי תורות והחרמנו על כל חוקק חקקי אוון'); התעודה מקיץ 1029.

113 שם, עמ' 327, תעודה 190, ע"א, שוליים ימין, שורות 1-3 ('והוא, אכן, משלם את כל זאת והם כספי המערה'); התעודה משנת 1039 בערך.

114 לעיל, הערה 112. ריכוז קהל במערה נזכר שם, ב, עמ' 758, תעודה 409, שורות 6-11 ('[וירד] עם כל הקהל אל המערה... והשאיר אותו מאחוריו בעת הירידה אל בית הכנסת... '); התעודה משנת 1050 לערך. הירידה למערה מוזכרת גם: שם, ג, עמ' 349, תעודה 546, שורה 11 ('והצל היה יורד עליו במערת היהודים [?]'); התעודה משנת 1070.

שהמקום שימש בית כנסת.[115] בתעודה שיש בה לדעתי לשפוך אור על מיקומה של המערה מסופר: 'נתחדשה המערה... אשר הצריך לסתור הנשאר אשר אורך כללו ששים אמה, וקרוב לעשרים אמה על רוחב עובי הכותל, שתי אמות ואמה וחצי...', ולאחר מכן מפורטים חומרי הבנייה הדרושים לתיקון.[116] תיארוך התעודה לשנת 1035 חשוב, הואיל והוא מעיד על שיקום המערה בעקבות הנזק שנגרם לה ברעידת האדמה של 1033. העליתי לעיל את האפשרות שגם הכותל הדרומי והצפוני נזקקו לשיקום אז. אין להניח שמדובר בשיקום של נזקי רעידת האדמה משנת 1016, שכן התעודה נכתבה כמעט עשרים שנה לאחר אותו אירוע. בתעודה אחרת מתוארים נזקי רעידת האדמה שהתחוללה בשנת 1033, ואמנם המערה אינה נזכרת שם בפירוש, אך ההתייחסות אל הכותל הסמוך אינה מותירה ספק שמדובר שם במערה.[117]

סֶבֶאוס האפיסקופוס תיאר התקנת מבנה ב'יסודות הבנין' לאחר שהמוסלמים גירשו את היהודים מ'קודש הקודשים' שהם גילו.[118] ניתן אולי להסביר את העובדה שהמקורות מזכירים את המערה רק במאה האחת־עשרה בשינויים שחלו במקומות התפילה של היהודים בירושלים בעקבות הרס המקומות הקדושים לנוצרים בשנת 1009 והמאורעות שנמשכו לאחר מכן עד שנת 1021.[119]

ב'מגילת אחימעץ' מוזכרת תרומה 'למקדש בכותל מערבי 'למזבח[120] שבפנים'.[121] ניסוח זה והכינוי מערה מאפשרים לקבוע שהיה זה מבנה תת־קרקעי בכותל המערבי.[122] אזכוריו של הכותל המערבי מתרבים באותה תקופה בשל קרבתו אל קודש הקודשים יותר מכל כותל אחר. לכן יש לחפש את מקומה של המערה קרוב יותר משער ברקלי אל המקום הקדוש.

115 הוכחה שהמערה הייתה בית הכנסת יש במובאה מתעודה 409 בהערה הקודמת.

116 שם, ב, עמ' 219, תעודה 120, ע"א, שורות 23-26. גיל ציין בהקדמה לטקסט שמדובר כאן בחומה המערבית של הר הבית. מדובר בתעודה גם בכסף הנחוץ לעבודת השיקום.

117 שם, ב, עמ' 215, תעודה 118, ע"א, שורות 14-17. נאמר שם כי עשרים מנדבכי הכותל נפלו, דהיינו כ־22 מטרים מעל גובה מפתן המערה, ונתון זה מתאים לידוע לנו על הכותל המערבי בתקופה זו. גיל הזכיר חורבן של חומה ובית הכנסת שהיה מלא במתפללים בשנת 1029 דווקא ראו: מ' גיל, 'ארץ־ישראל בתקופת הכיבוש המוסלמי הראשונה (638-1099)', לאור תעודות גניזת קהיר', תעודה, א (תש"ם), עמ' 130; לא מצאתי שהוא חזר על תאריך זה במקום אחר.

118 'ואלה (היהודים) הקימו במקום אחר שם [אזור המקדש. ד"ב] את יסודות המקדש כמקום תפילה...'. ספר היישוב ב, עמ' 20 תעודה 18; מ' גיל, 'הישוב היהודי', י' פראוור (עורך), ספר ירושלים: התקופה המוסלמית הקדומה, 638-1099, ירושלים תשמ"ז, עמ' 142-143. לטענת גיל דברי סבאוס הם 'דברי אגדה, שאין בהם מידע היסטורי עצמאי' (שם, עמ' 144, הערה 16).

119 לרקע לאירועים ראו: מ' גיל, 'היסטוריה פוליטית של ירושלים בתקופה המוסלמית הקדומה', פראוור (שם), עמ' 20-22.

120 גיל (לעיל, הערה 118). הוא ציטט לפי נויבאואר, שדבריו לא היו לפני.

121 מגילת אחימעץ, מהדורת ב' קלאר, ירושלים תשל"ד, עמ' 37, וראו ההערה שם, עמ' 151. הציע שם, בהערה 37 שהמילה 'מזבח' פירושה במת בית הכנסת.

122 לסיכום העניין ראו: גיל (לעיל, הערה 118, עמ' 143). לדברי גיל מקום המערה בשער ברקלי, זאת מפני שקשר את הדברים לשער הכוהן. שער ברקלי קטן בשטחו ואין בו מקום לקהל רב. גיל ציין שמידותיו הן 12x6 מטרים. לאחרונה ראו על השער הזה: D.M. Jacobson & S. Gibson, 'The Original Form of Barclay's Gate', *PEQ*, 129 (1997), pp. 138–149. המידות שציין גיל הן מידות האולם הראשון בלבד, ראו: שם, איור 7, מס' 4. אי אפשר לקבוע מתי הפכו אולם זה ואולמות 5 ו־13 לבורות מים, ולכן אין לקבוע את מידות המבנה במאה האחת־עשרה. לעומת זאת אפשר לקבוע מתי הפך שער וורן לבור מים, ראו להלן.

שער וורן יכול להתאים לנתונים על מקומה של המערה. הוא נמצא בנקודה הקרובה ביותר לקודש הקודשים מתוך להר הבית. גודלו של השער, כ־6×30 מטרים, מאפשר לכנס ציבור גדול יותר מאשר בשער ברקלי.[123] כששער זה נבדק במסגרת חפירות מנהרות הכותל התברר שהוא במקורו מימי הבית השני. מזוזתו הדרומית מהווה את קצהו הצפוני של ה'נדבך רבא' שמאותה תקופה, ומפתנו הותקן על ידי הורדוס. אפשר היה להניח שמשקופו של השער היה במתכונתם של שערי הר הבית האחרים

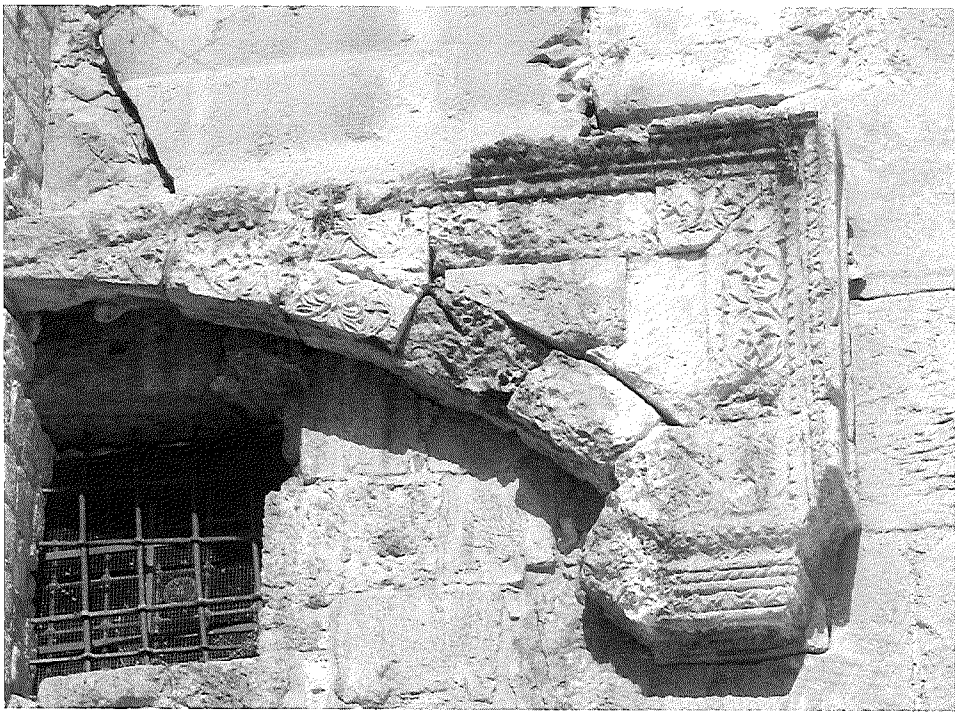

עיטור אֶמיי על השער הכפול ההרודייני

מתקופה זו, העשויים כולם ממשקוף ישר מאבן אחת. אך בראשו של שער וורן יש קשת המסותתת עם מקצוע, וסיתות כזה קיים כאמור באותם שערים של הר הבית שנבנו או שוקמו במאה האחת־עשרה. לא זו בלבד, מזוזתו הצפונית של השער אינה מקורית אלא משוקמת באבנים גדולות, אך פחות מאלה של הבנייה ההרודיינית. יתר על כן, הכותל משוקם גם הוא בקטע הנמשך מהשער לאורך כ־35 מטרים שכינינו בשם ה'טלאי'. קטע זה התמשך לאורך כשלושים מטרים מהשער צפונה – עד ששוב מופיעה הבנייה ההרודיינית,[124] והדבר מתאים לתיאור שיקום המערה וקטע של 20 אמות מהכותל עצמו.[125] יש בנתון הארכאולוגי הזה משום הוכחה שאכן מדובר כאן במערה ובקטע הכותל

123 לתיאור השער לפי וורן ראו גיבסון וג'קובסון (לעיל, הערה 26). עתה יש בידינו נתונים נוספים על השער והם יוצגו בדוח המדעי על חפירות מנהרות הכותל. המידות שבידינו גדולות קמעא מאלו של גיבסון וג'קובסון.

124 ראו: בהט (לעיל, הערה 1), עמ' 41-42.

125 ראו לעיל, הערה 116.

שלידה. גם כיום השער והכותל שלידו הם מקום תפילה מועדף יותר מרחבת הכותל מאותו טעם עצמו של הקרבה לקודש הקודשים. השער המשיך לעמוד פנוי עד התקופה הצלבנית. אז הוא נסתם והפך לבור מים, וכך הוא משמש עד ימינו.[126]

זיהינו לעיל את שער וורן עם שער יהודה לפי תפילת השערים, וזהו לדעתנו שמו הרשמי של השער, בעוד שהשם 'המערה' היה שמו היומיומי של בית הכנסת 'שער יהודה' שהיה מתחת להר הבית בנקודה הקרובה ביותר אל קודש הקודשים. נראה שההוכחה לכך היא בתעודה המוזכרת לעיל,[127] כשיהודי בעל מעמד בא במיוחד לירושלים להתפלל ב'שער יהודה' דווקא – דהיינו המקום המועדף עליו.

הצעתי לעיל לזהות שער זה עם שער השכינה (באב א־סכינה) שהזכיר נאצר ח'סרו, ושמו של השער וכן המסורות הקשורות בו מאפשרים לקשור את השם שכינה לבית הכנסת. לדבריו של נאצר ח'סרו היה בצמוד לשער מבנה גדול ובו מחראבים רבים.[128] אפשר שמבנה לא מוכר זה הוא דאר אלג'מאעה המוזכר בתעודות.[129] היהודים נזקקו לעבור לידו בעת לוויות למשל, ובשל תאריך התעודות, ששתיהן נכתבו לאחר 1033, יש לראות במבנה זה חלק משינוי מראה העיר אחרי תאריך זה.[130]

126 ראו תיאורו של תאודריך, בן המאה שתים־עשרה, לעיל, הערה 26.

127 לעיל, הערה 96.

128 לכל העניין ראו לעיל, הערה 18.

129 גיל, ארץ־ישראל (לעיל, הערה 9), ב, עמ' 254, תעודה 141, שורה 17; ג, עמ' 234, תעודה 500, ע"א, שורה 8. בתעודה הראשונה תרגם גיל את דאר אלג'מאעה – 'בית הקהל', ובתעודה השנייה – 'בית העדה'.

130 מאחר שכתוב בתעודה שהותר ליהודים לעבור דרך שער השילוח ושער ציון ולא דרך דאר אלג'מאעה, חשבתי בעבר שמדובר בשער עיר, ראו: ד' בהט, 'המערך הפיזי', פראוור (לעיל, הערה 118), עמ' 45-46. קיים קשר לא ברור בין הקהילה ובין המבנה הזה. והרי תעודה מס' 141 מספרת (ראו ההערה לעיל) שהעדה היהודית מינתה מוסלמי אחד (לפחות לפי שמו) 'לעלות אל בית הקהל'. גיל נמנע מלדון במהות המבנה אך הזכיר את נוהגה של העדה לעבור שם בעת הלוויות, אולי בשל הרצון להתקרב אל בית הכנסת עם הנפטר; ראו: גיל (לעיל, הערה 118), עמ' 140.